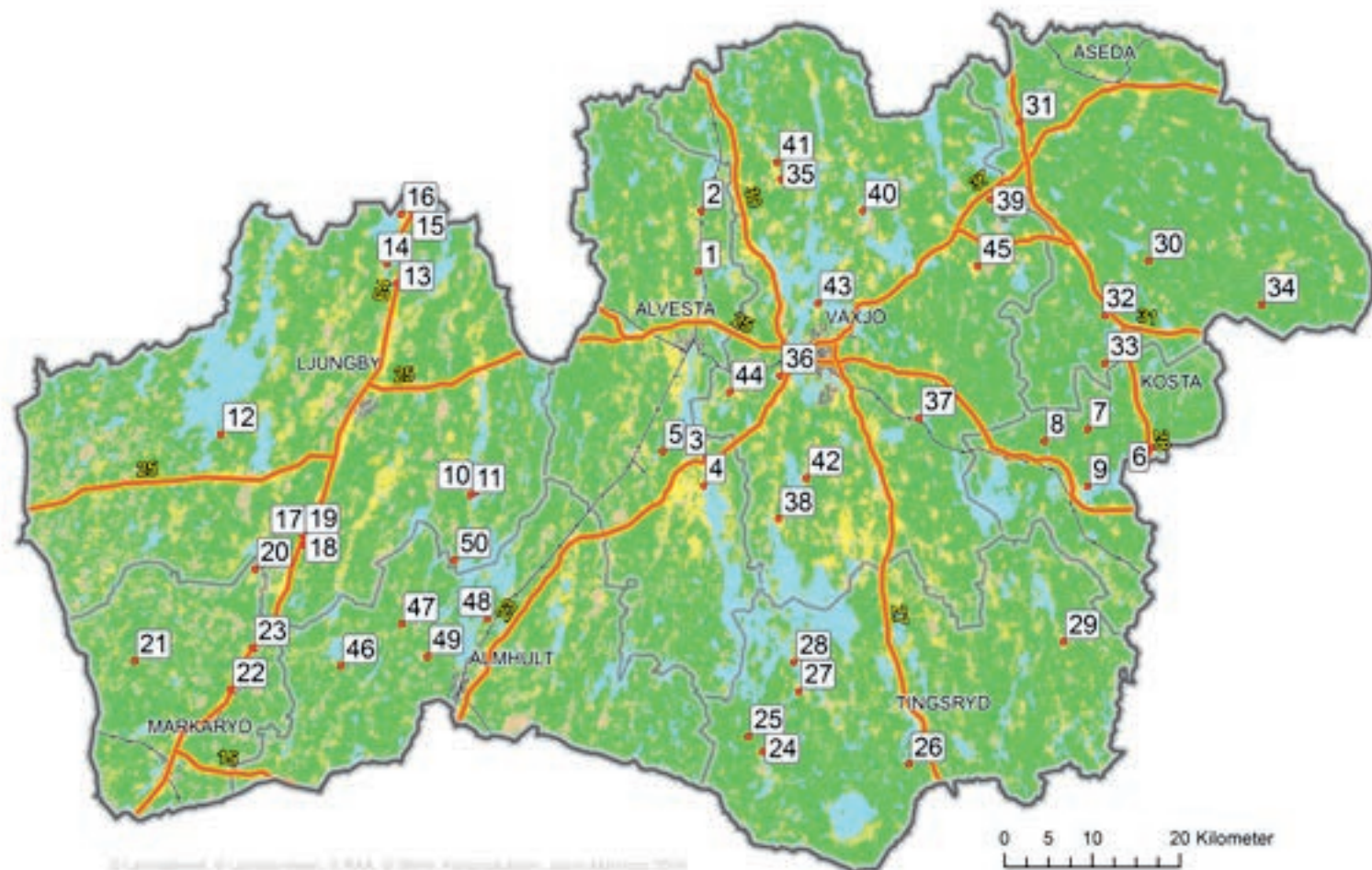

Sevärda ruiner i Kronobergs län

Fornlämningar i Kronobergs län

Sevärda ruiner i Kronobergs län

© 2011 Jordbruksverket, © Jordbruksverket, © SVA, © Skanska Kartografiska AB, © Jordbruksverket 2011

1 Kronobergheds utematsalar	11 Agunnaryds gamla kyrka	21 Torpruiner i Lönshult och Filleshult	31 Järnvägsbron i Norrhult	41 Ingeltorps kvarn
2 Torpebruks masugn	12 Pilsborg	22 Kyllhults skans	32 Vägenstuts kraftstation	42 Tofta gamla kyrkplats
3 Huseby kolugnar	13 Hallsjö kyrka	23 Traryds skans	33 Säglorpet	43 Kronobergs slott
4 Skatelövs gamla kyrkogård	14 Torsborg	24 Hönshytte skans och borg	34 Vaggropen i Gilberteryd	44 Ojas gamla kyrkplats
5 Velanda gamla kyrkogård	15 Tofta skans	25 Mäster Pávells hytta och kvarn	35 Bergs gamla kyrka	45 Ramnåsa glasbruk
6 Transjö glasbruk	16 Stenhusholmens slott	26 Stenfors bruk	36 Bergkvara slott	46 Ramnås tjärnäna och beckgryta
7 Håsele tjärnal	17 Hamneda gamla kyrka	27 Kungsholmens borg	37 Äryds bruk	47 Gustafsfors bruk
8 Djupamossa tjärnal	18 Hamneda gälbacke	28 Bosholme borg	38 Kalvsvika gamla kyrka	48 Prästgårdstomten i Stenbrohult
9 Läseboda by	19 Krongården Hamneda	29 Älmeboda gamla kyrka	39 Husgrunden i Mästreda	49 Bisterhyttans smedja
10 Agundaborg	20 Skagaholm	30 Tjårdal i Sävsjö	40 Norraby gamla kyrka och prästgård	50 Byvärna norra åbro

Sevärda ruiner i Kronobergs län

Fornlämningar i Kronobergs län

Copyright © 2015 Länsstyrelsen Kronoberg

Text: Thomas Lissing

Layout: TMG Help

Framsida: Stenfors bruk, Tingsryd. Foto: Thomas Lissing.

Tryck: TMG Tabergs

ISBN: 978-91-89285-74-3

Dnr: 434-2970-15

Innehåll

Förord.....	7	Mäster Påvels hytta och kvarn.....	60
Ruiner – historia och romantik	8	Stenfors bruk.....	62
Sevärda ruiner i Kronobergs län.....	12	Kungsholmens borg.....	64
Kronobergsheds utematsalar.....	12	Bosholme borg.....	66
Torpsbruks masugn	14	Älmeboda gamla kyrka	68
Huseby kolugnar	16	Tjärdal i Sävsjö	70
Skatelövs gamla kyrkogård.....	18	Järnvägsbron i Norrhult.....	72
Vislanda gamla kyrkogård	20	Vägershults kraftstation	74
Transjö glasbruk	22	Sågtorpet.....	77
Hässle tjärdal.....	24	Varggropen i Gillbonderyd.....	78
Djupamosse tjärdal.....	26	Bergs gamla kyrka	80
Läseboda by.....	28	Bergkvara slottsruin.....	82
Agundaborg	30	Åryds bruk	84
Agunnaryds gamla kyrka	32	Kalvsviks gamla kyrka.....	86
Piksborg.....	34	Husgrunden i Mästreda.....	88
Hallsjö kyrka.....	36	Norraby gamla kyrka och prästgård.....	90
Torsborg.....	38	Ingelstorps kvarn	92
Tofta skans	40	Tofta gamla kyrkplats	94
Stenhusholmens slott.....	42	Kronobergs slottsruin	96
Hamneda gamla kyrka.....	44	Öja gamla kyrkplats.....	98
Hamneda galgbacke	46	Ramnåsa glasbruk.....	100
Kronogården Hamneda.....	48	Ramnäs tjärränna och beckgryta.....	102
Skagaholm.....	50	Gustafsfors bruk.....	104
Torpruiner i Lönshult och Grysshult	52	Prästgårdstomten i Stenbrohult	106
Kylhults skans	54	Bisterhylvantans smedja	108
Traryds skans.....	56	Byvärma norra åbro.....	110
Hönshylte skans och borg.....	58	Litteraturförteckning.....	113

Förord

Kronobergs slottsruin invid Helgasjön är sommartid ett av många populära besöksmål i Kronobergs län. Det vackra läget och de imponerande stenmurarna inbjuder till funderingar kring platsens historia och själ. Det numera öde byggnadsverket var under senmedeltiden en egen liten värld, fylld av människor och vardagsliv. Först som bostad åt stiftets biskop, senare som skådeplats för Dackefejden och därefter befästning under Gustav Vasas styre.

På många sätt är Kronobergs slottsruin sinnebilden av en ruin. Den har en påtaglig storlek, en spännande historia och ett lagom mått av förfall för att locka fram historiens vingslag. Men ruiner kan se ut på många sätt. Runt om i Kronobergs län finns ett stort antal miljöer som på olika sätt minner om gångna tider, allt från forntida bebyggelse till 1900-talets industrihistoria. Vissa är välbevarade och synliga medan andra kan vara svåra att upptäcka. Gemensamt för dem är att de alla har något att berätta om hur livet levedes förr, till exempel vilka förutsättningar som fanns och vilken försörjning som var viktig i området. Det är länsstyrelsens avsikt med denna skrift att uppmärksamma ett antal av dessa ruiner och ge en glimt av deras bakgrund. Med den informationen är det lättare att förstå landskapet runt om oss och att upptäcka de spår av historien som finns kvar.

Författare till skriften är kulturjournalist och fil. kand. Thomas Lissing.

Kristina Alsér
Landshövding

Heidi Vassi
Länsantikvarie

Flertalet ruiner är skyltade och lätta att hitta till. Foto: Thomas Lissing.

Ruiner – historia och romantik

ruin, lämningar av en förfallen, övergiven byggnad; arkeologiskt definierad saknar den tak, medan rester av väggarna är kvar ovan mark.

Definitionen av en ruin enligt Nationalencyklopedin är tydlig och enkel. I praktiken är begreppet kanske lite mer svävande. Vad som är en ruin beror till stora delar på sammanhanget, inte bara på vad som syns ovan mark.

På de följande sidorna ges exempel på femtio besöksvärda ruiner i Kronobergs län, som representerar olika tidsåldrar och verksamheter. De är alla olika synliga i landskapet; vissa lätta att få syn på och förstå, medan andra knappt kan skönjas. Men de är platser som har någonting att berätta för oss. Med lite information kan de levandegöras och ge oss en inblick i hur människor levde för länge sedan. Platsens själ kan genom en ruin bevaras som källa till kunskap och inspiration.

Ruiner har genom historien förknippats med ett visst mått av romantik. Så var det redan när de romerska städerna Herculaneum och Pompeji återupptäcktes under tjocka vulkaniska asklager vid 1700-talets mitt. Nyheten spreds över Europa och snart hade de klassiska stilidealen gjort stort intryck på hela den upplysta delen av världen. Det blev också ett genombrott för arkeologin som vetenskap. I den engelska trädgårdskonsten bröt man med barockens symmetri och ansträngde sig för att få anlagda parker att se naturliga ut. Man placerade också gärna ut någon konstgjord ruin som extra krydda åt fantasin och för att ge platsen historisk dignitet.

Under 1900-talets första decennier blomstrade nationalismen och intresset för den svenska historien vaknade på allvar. Det avspeglade sig både i estetiska uttryck inom konst och formgivning, där inspirationen kom från det fornnordiska, och i folk rörelsen. Mängder av hembygdsföreningar bildades, där kärnverksamheten var att lyfta fram och vårda den egna hembygdens historia. Omgivningarna dammsögs på lämningar som kunde beskrivas, restaureras och sättas i ett sammanhang med samtiden. Särskilt ökade intresset för de många medeltida ödekyrkor som stod som förfallna ruiner runt om i socknarna, och som nu betraktades som värdefulla kulturhistoriska klenoder. Ett flertal av dem konserverades eller restaurerades till användbart skick under 1920- och 1930-talen.

Det som vid den tiden var hypermodernt har i sin tur förvandlats till dagens ruiner, till exempel sedan länge nedlagda elkraftverk och industribyggnader. För oss är dessa, ofta ganska anspråkslösa byggnader, minst lika lockande som bronsåldersrösen var för hundra år sedan.

Under de senaste decennierna har en ny sorts ruinromantik utvecklats, till följd av fenomenet Urban Exploring. Mer eller mindre hemliga expeditioner till öde industrianläggningar, där målet ofta är att fotografera miljöer i förfall. Inte minst har intresset fått ett allmänt genomslag i Sverige genom docent Jan Jörnmarks böcker i serien ”Övergivna platser”.

Gravhäll invid Bergs medeltida kyrkoruin. Foto:Thomas Lissing.

Sevärda ruiner i Kronobergs län

Ruinen av Bergs medeltida kyrka.
Foto: Thomas Lissing.

Det urval av ruiner i Kronobergs län som beskrivs på de följande sidorna består måhända inte av lika spektakulära miljöer. Ändå är många av dem uppfångade och uppmärksammade inom en annan modern företeelse; Geocaching. En slags orientering med hjälp av GPS, där flera av målen inte bara märkts ut utan också getts en historisk bakgrund. Även dessa kortfattade presentationer bidrar till att vi får med oss kunskap om historia och kulturarv in i framtiden.

De femtio ruiner som presenteras här utgör ett urval av miljöer som är relativt lätt tillgängliga och har en intressant historia att berätta. De representerar framförallt medeltidens maktstruktur i form av kyrka och stat, men här finns också exempel på senare tiders folkliv, bruksmiljö och industrialism. I framtiden kan listan över sevärda ruiner komma att utökas, för det finns åtskilliga övergivna miljöer i Kronobergs län som är värda att lyftas fram och besökas.

Enligt kulturmiljölagen är lämningar av borgar, slott och kyrkobyggnader att betrakta som fornlämningar. Vi har alla ett ansvar för att de inte skadas utan kan fortsätta vara till glädje för kommande generationer. Samma mått av aktsamhet gäller förstås även vid andra ruiner.

Sevärda ruiner i Kronobergs län

Kronobergsheds utematsalar

En armé marscherar på sin mage, lär den kände fältherren Napoleon en gång ha sagt. Visst var mathållningen viktig även för de svenska soldaterna, men länge var den riktigt mager. Brödet utgjorde basfödan och när de småländska beväringarna övade vid Kronobergshed fick de dessutom äta under bar himmel.

Längs med den gamla vägen invid Kronobergshed syns en rad låga murrester under grästorven. Åtta stycken rektangulära inhägnader som vetter mot sluttningen i öster och har skönjbara ingångar mot vägen. De utgjorde Kronobergs regementes friluftsmatsalar, som var i bruk fram till 1919. I dessa stensatta nedsänkningar åt soldaterna vid långbord och i hörnen fanns tillredningsplatser, kokgropar, där maten lagades i stora kärl över öppen eld. Varje kompani hade sin egen utematsal.

Kronobergshed togs i bruk redan 1778 och användes som övningsområde ända tills det nya regementsområdet i Växjö uppfördes. Soldaterna inkvarterades i tält fram till 1843, då de första halmhyddorna började byggas. Även om de senare ersattes med baracker, var förhållandena i fält riktigt primitiva.

För soldaten kunde dagen på Kronobergshed börja med revej och uppstigning klockan fem på morgonen. Innan frukost klockan åtta hann man med några timmars exercis på heden. Vid lunchen klockan tolv serverades en sup för att höja soldaternas moral och stridsvilja. På eftermiddagen fortsatte exercisen fram till klockan sex, då soldaterna fick tid att vårda sin utrustning inför nästa dag. Tystnadssignalen blåstes

Karta över Kronobergshed 1903, där utematsalarna märkts ut. De små prickarna intill markerar halmhyddor. Foto: Norra Allbo hembygdsförening.

klockan tio på kvällen, då alla måste vara i säng.

Vid tiden då Kronobergshed först togs i bruk fick varje soldat tilldelat sig en ankarstock. Det var ett mörkt rågbröd på knappt två kilo som skulle räcka för två dagar. Likheten med det trästycke som satt överst i ett skeppsanskare hade gett det dess smeknamn. Den varma maten utgjordes oftast av

I mathallarnas hörn fanns kokgropar där maten tillreddes över öppen eld.
Foto: Thomas Lissing.

Bespisningsdags för ett av Kronobergs regementes kompanier, omkring år 1910. Foto: Privat.

soppa, gröt eller bönor. Under 1800-talet infördes också kaffe, mjölk och potatis i det militära. Det var först under det tidiga 1900-talet som grönsaker och kött började bli så vanligt i fält, att brödet inte längre var den huvudsakliga födan.

Kronobergsheds första matsal under tak byggdes 1855 och följdes av fler, men de var till en början reserverade för befäl. När det slutligen fanns plats för soldaterna att äta inomhus användes istället friluftsmatsalarna som undervisningslokaler.

Hitta hit:

På väg 126 ca 9 km norr om Alvesta, ta av österut mot Grännaforsa. Ta direkt till vänster och följ den gamla vägen ca 150 meter.

Koordinater (N/E): 6314599 / 473848 (SWEREF 99 TM)

Masugnens stenfot står som ett högrest minnesmärke mitt i Torpsbruks samhälle.
Foto: Thomas Lissing.

Torpsbruks masugn

Masugnens robusta stenfot är en väl synlig karaktärsbyggnad i Torpsbruk. Den är också tätt förknippad med den epok då samhället, som tidigare hette Pukaström, fick sitt namn. Med sin högresta profil och omgivande stensättningar intill än utgör den ett betydelsefullt industriminne.

Småskaliga järnbruk hade funnits runt om i Småland sedan 1600-talet, så när Torps bruk grundades 1862 var det i slutet av masugnseran. Allt berodde på en upptäckt av järnhaltig malm som gjordes några år tidigare av en kringresande predikant och geolog. Han visade sina fynd från en nerlagd gruva för Johannes Ericsson i Lycke, som genast blev intresserad. Johannes bildade tillsammans med några andra ortsborgarbolaget Gustafsberg och började planera för en järnindustri intill Pukaån. Bolaget köpte en av tre befintliga kvarnar

och lät 1862 färdigställa masugnen. Den hade en vattenkraftsdriven blåsmaskin och togs i drift under våren samma år.

Verksamheten var främst inriktad på tackjärnsframställning och manufakturproduktion. Under de första åren tillverkades ett stort antal kökspisar, strykjärn, plogar, våffeljärn, spottlådor och andra artiklar. Man startade också en mekanisk verkstad i anslutning till bruket och uppförde fler byggnader runt masugnen.

Det visade sig snart att den malm man bröt i gruvan inte höll särskilt hög kvalitet, utan man fick skaffa sjömalms från andra håll. Vid den här tiden hårdnade konkurrensen och de små järnbruken fick svårt att klara sig. Även om företaget fortsatte att växa så kom själva järnbruket mer och mer i skymundan, och 1875 bytte man namn till Torps Mekaniska

Kanalen är stensatt med kraftiga granitblock. Foto: Thomas Lissing.

Verkstads Aktiebolag. Verkstadsindustrin tog över och fyra år senare började man tillverka lokomobiler, tröskverk och ångmaskiner. Dessa blev en stor framgång för företaget, som vann flera utmärkelser. En Fenixlokomobil ställdes 1886 upp som kraftverk på Nybrovikens is och lät stockholmarna åka skridskor i elektrisk belysning. Det sägs att kungen, Oscar II, blev så intresserad att han lånade hela anläggningen för att prova hur det skulle vara med elbelysning på slottet.

Bruket hade en stor fördel av att stambanan 1864 drogs förbi orten, men lönsamheten i masugnen blev ändå mager. Det blev istället verkstadsindustrin som satte Torpsbruk på kartan.

Hitta hit:

Bruksvägen i Torpsbruks samhälle.

Koordinater (N/E): 6321379 / 474156 (SWEREF 99 TM)

Ankarjärn säkrade murarna. Foto: Thomas Lissing.

Kolugnarna vid Huseby är delvis raserade.

Foto: Thomas Lissing.

Huseby kolugnar

Bilismens utveckling gick inte framåt med stormsteg i Kronobergs län, men vid slutet av 1930-talet hade bilen blivit ett vardagligt inslag även här. Andra världskrigets utbrott 1939 blev då ett tvärt avbrott i utvecklingen. Orostiden stoppade inte bara bilförsäljningen utan också tillgången till drivmedel. Lösningen hette gengasdrift, och i kolugnar som dessa vid Huseby framställdes stora mängder kol till länets bussar och bilar.

Gengasen, eller generatorgasen, var egentligen bara ett nytt namn på en gammal uppfinning. Samma princip användes redan i 1800-talets järnugnar. Det experimenterades friskt under 1900-talets början för att anpassa tekniken även till fordon, och strax innan krigsutbrottet skrev Svensk Motor Tidning: *Skulle olyckan komma hastigt över oss, måste allt vad som*

kan uppbringas av brännolja och sprit reserveras för de stridande krafterna. För civilt behov och till och med för de arméns trafikbehov som icke beröra de främre linjerna, t. ex. etappväsendet, finns det ingen annan utväg än att köra på träkolsgas.

Gengasaggregatet var en stor och klumpig anordning som antingen monterades på bilens framkofångare, eller baktill som en hjulförsedd släpvagn. Den bestod av ett förbränningsrum, där man fyllde på bränslet, och efter det ett rörsystem där gasen renades och kylades innan den leddes in i en särskilt anpassad förgasare på bilens motor. Kol var det mest effektiva bränslet, men eftersom det också var dyrare utvecklades särskilda aggregat för vanlig ved. Bränslet köpte man säckvis och de bilar som drevs av gengas hade ofta takracket fullt av säckar.

Nackdelen med nödbränslet var att bilarna blev kraft-

SJ-buss med gengasdrift vid Växjö järnvägsstation. Foto: Trafikverket, Sveriges Järnvägsmuseum.

lösa och inte alltid orkade upp för de brantaste backarna. Själva hanteringen var också mycket omständlig, smutsig och brandfarlig. Det förekom ett stort antal bilbränder under 1940-talets första hälft, till följd av gengasen. 1941 bestämdes det att varje fordon skulle medföra brandsläckare och ett kärl med minst tio liter vatten.

Startproceduren förklarades noggrant i en samtida trycksak: *Sedan generatorn på sätt i särskild instruktion angivits gjorts färdig för drift, öppnas locket och veden ihälles. Behållaren rymmer c:a 2 hl. finhuggen ved. Sedan veden ihällts, slutes locket väl och tillskrivas med härför avsedd slutare. I luftinsugningshålet instoppas träull, papper eller annat lättantändligt ämne. Fläk-*

Efter att kolningen upphörde användes ugnarna som förråd.
Foto: Thomas Lissing.

ten igångsättes, varefter det instoppade materialet antändes. Det är av vikt att först igångsätta fläkten för att utsuga event. generatorn befintliga gaser, som eljest vid antändningen kunna explodera. Sedan fläkten varit igång c:a 3 minuter, prövas den ur utblåsningsröret utströmmande gasen. Om den brinner med blåaktig låga är motorn färdig för start. Fläkten stoppas och start sker ögonblickligen på vanligt sätt.

Av förklarliga skäl övergavs gengasen som bilbränsle strax efter krigsslutet. Ruinanläggningen vid Huseby minner om krigstidens ransonering och uppfinningsrikedom.

Hitta hit:

Ca 400 meter norr om väg 23, i höjd med Huseby bruksområde.

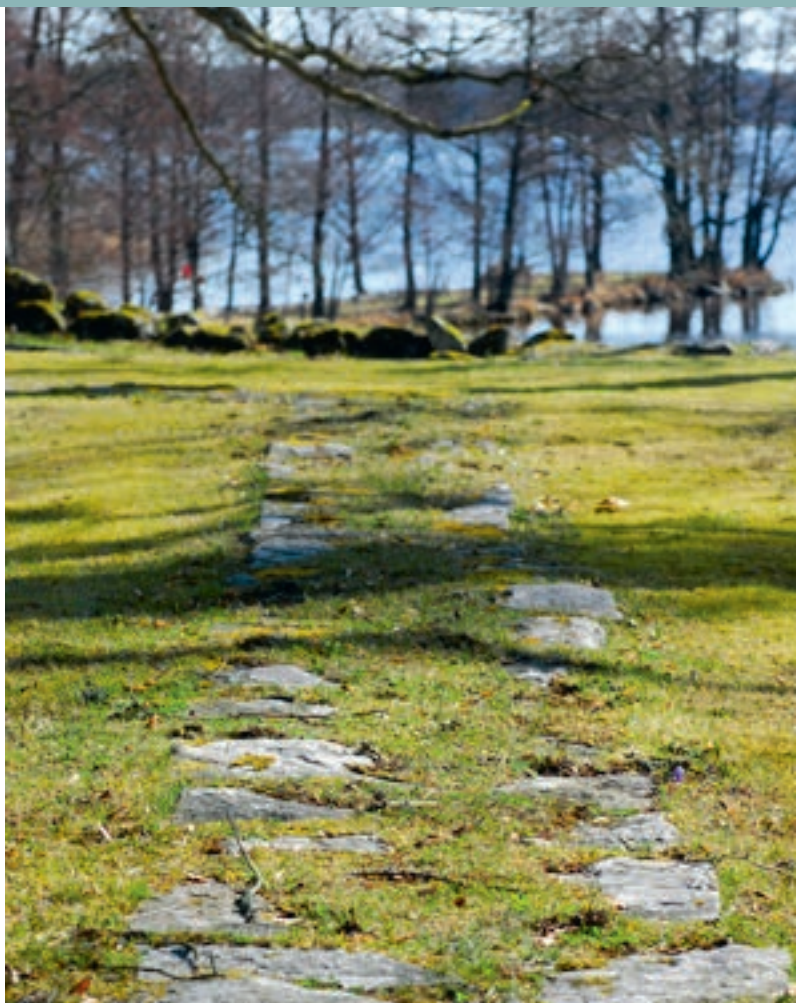
Koordinater (N/E): 6293363 / 474845 (SWEREF 99 TM)

Skatelövs gamla kyrkogård

Platsen där Skatelövs gamla kyrka en gång stod ligger naturskönt med en storslagen utsikt över Skatelövsfjorden. Den stenmursomgärdade kyrkogården sträcker sig tvärs över den ås som utgör strandkant och är därför ovanligt kuperad. Här hittar man flera gravvårdar av olika slag, både äldre och nyare. Mest iögonfallande är den bautasten som rests till folklivsforskaren Gunnar Olof Hyltén Cavallius minne samt gravvården över ornitologen Bengt Berg.

I gräset på kyrkogårdens östra sida anar man konturerna av en ovanligt stor medeltida kyrka. Den var byggd av sten och taket sägs ha varit täckt med blyplåt. De kvarvarande grundstenarna har på senare år kompletterats något för att visa det rektangulära långhuset, koret i öster, vapenhuset i sydväst och sakristian norr om koret. Kyrkan uppfördes troligen i slutet av 1100-talet, och en viktig ledtråd till datering är de ristade stenar som bevarats från kyrkans mur. De förvaras nu i Skatelövs nya kyrka och på en av dem finns en runinskrift: *Bose högg kyrkan*. Bose högg stenen till Skatelövsbornas kyrka. Samme Bose var troligtvis verksam vid tornbygget på Växjö domkyrka vid den här tiden. Både där och i Östra Torsås gamla kyrka hittar man kvaderstenar med likartade geometriska ristningar. Intill stenarna i Skatelövs nya kyrka står också resterna av den gamla kyrkans dopfunt från 1200-talet.

På andra sidan fjorden, vid gravfältet Blodberget, står en lada som sägs innehålla virke från den gamla kyrkans klockstapel. Stapeln stod en gång mycket nära långhusets västra gavel och hade med sina dubbla tornspiror ett mycket karaktäristiskt utseende. Den var sannolikt rödfärgad. Klockstapel

Konturerna av Skatelövs gamla kyrka framträder i gräset.

Foto: Thomas Lissing.

och kyrka finns avbildade på akvareller från 1810-talet, inte så långt innan de båda jämnades med marken. Den nya kyrkan, som står lite längre inåt land, stod färdig att tas i bruk 1821. Då övergavs den gamla kyrkan och revs strax därefter.

Hitta hit:

Ca 300 m sydost om Skatelövs nya kyrka, invid prästgården.
Koordinater (N/E): 6290176 / 474498 (SWEREF 99 TM)

Boses sten, som står i Skatelövs nya kyrka. Foto:Thomas Lissing.

Uppe till höger:Akvarell från 1816 som visar hur kyrkan kan ha sett ut. Foto:Thomas Lissing.

Bara kyrkogårdsmuren röjer att det en gång stått en kyrka här.

Foto: Thomas Lissing.

Vislanda gamla kyrkogård

Läget för Vislanda gamla kyrkogård kan idag verka en aning avsides, där den ligger några kilometer öster om själva samhället. Förutom den före detta prästgården och rester av kyrkogårdsmuren finns nu inte mycket kvar av den kyrkliga miljön. Här stod fram till 1700-talets slut en medeltida träkyrka.

Man kan se i bevarade handlingar att kyrkan underhölls och påbättrades flitigt under början av 1600-talet. Det lades nytt spåntak, väggarna spånades och rödfärgades, innerväggarna vitmålades och predikstolen målades. Men kyrkan var fortfarande för liten för församlingen och i ett protokoll från 1662 beklagar man sig över att kyrkan är *så trång och ringa till rums, att föga mer än halvparten socknefolket berymmer sig i kyrkan och om sommartid, när varmt är, så är ganska besvärligt*

för gammalt folk att de ofta av betta fara illa och måste dragas utur kyrkan. Koret utökades visserligen, men efter tidens många krig fanns inte pengar till någon mer utbyggnad. Först på 1730-talet blev ekonomin i Vislanda bättre och då satsades istället på kyrkans försköning. Hans Brackwagen målade predikstolen 1738 och fem år senare anskaffades en ny altarpupp-sats av bildhuggaren Sven Segervall från Växjö. Vid samma tid försågs också kyrkans tak och väggarna i koret med sirlig målning av mästaren Cristian Zschotzscher, och en ny klockstapel restes.

Av allt detta återstår idag bara den gamla predikstolen, som senare satts upp i Vislanda nya kyrka. När gamla kyrkan revs 1794 hade en ny stor uppförts fem kilometer bort, på

Detalj ur karta över Vislandas omgivning, utförd 1877 av Nils Månsson Mandelgren. Foto: Thomas Lissing.

andra sidan samhället. Kyrkans timmer plockades ner och kyrkogården övergavs. Det intilliggande bostadshuset fortsatte fram till 1930-talet att fungera som prästgård. Det uppfördes omkring 1815 men har anor tillbaka till 1650-talet, då den allra första prästgården byggdes på samma plats.

Vid en arkeologisk undersökning på 1950-talet hittades lösa grundstenar som kunde ge en bild av kyrkans storlek. Dessa är knappt synliga idag. På kyrkogården återstår ett enda gravminne, en rest sten från 1700-talet.

Kyrkogårdens enda gravvård. Foto: Thomas Lissing.

Hitta hit:

På väg 23, knappt 3 km väster om Huseby, ta av mot Vislanda. Efter ca 2,5 km ta av norrut och följ skyltning. Koordinater (N/E): 6294055 / 469825 (SWEREF 99 TM)

Transjö glasbruk

Ruinen av Transjö glasbruk är en intressant och spännande plats i den småländska skogen. Den högresta skorstenen och resterna av ugnar intill vägen ger tillsammans med byns kvarvarande bebyggelse en påtaglig bild av hur den gamla bruksmiljön en gång sett ut.

Själva glasbruket startades 1870, men redan på 1820-talet förekom en period av glasslipning i Transjö. 1866 återupptog en slipare på Kosta glasbruk verksamheten och lät uppföra ett fristående sliperi intill Lyckebyån. Verksamheten gick omkull efter några år och togs därefter över av två andra före detta anställda vid Kosta; glasblåsarna Carl Nilsson Fagerlund och Alfred Brauer. Man byggde nu upp en hytta, ett tvåvånings magasin, pottkammare, flera arbetarbostäder och en disponentvillan. Transjö blev med detta en riktig bruksort.

Verksamheten var ekonomiskt framgångsrik och Transjö

blev under de följande decennierna ett av de ledande småglasbruket. Kring sekelskiftet 1900 hade bruket ett 40-tal anställda, med dagsersättningar från 75 öre upp till en krona. Lönerna var låga för branschen och det i kombination med den eftersatta arbetsmiljön ledde 1906 fram till en omfattande strejk som höll på att stälpa företaget. Med bättre avtal kunde sedan verksamheten fortsätta, men brukets blomstringstid var över.

På Transjö glasbruk tillverkades hushållsglas, både blåst och pressat. I lönelistor från 1890-talet nämns en stor mängd olika produkter, bland annat vinglas, karaffer, porterkupor, jaktflaskor, burkar med propp, bläckhorn, tårtfat, flugfångare och toddyglas.

Under 1900-talet bytte bruket ägare flera gånger och fick ett uppsving så sent som 1947. Nyanställningar gjordes och framtiden såg ljus ut, men när den nya ägare dog bara

Glasbruksruinen ligger naturskönt vid vattnet. Foto:Thomas Lissing.

Rester av hyttans ugn. Foto:Thomas Lissing.

några år senare gick luften ur företaget. Bruket lades ner 1951 och 1958 revs hyttan. Förutom ruinen av själva hyttan syns idag resterna av brukssågen med underfallshjul och badhus för arbetarna. Vid fördämningen av Lyckebyån ligger disponentvillan med utsikt över sågen och bruket. Invid ån hittar man också grunden efter sliperiet och glasbrukets magasin.

Transjö folkets hus byggdes 1924 vid byns södra infart, på mark som inte ägdes av bruket. Som värdefull representant för folk rörelsens miljöer blev det förklarad som byggnadsminne 1981. Vid ungefär samma tidpunkt startade en liten studioglashytta sin verksamhet på orten.

Hitta hit:

Transjö samhälle ligger invid väg 28 ca 6 km söder om Kosta. Glasbruksruinen ligger vid sjökanten mitt i samhället. Ruinen och dess närområde ska inte beträddas p g a höga ytliga arsenikhalter. Vänligen respektera skyltning och håll dig lämpligen på vägen.

Koordinater (N/E): 6294446 / 525659 (SWEREF 99 TM)

Marken runt hyttruinen är översållad av spår från produktionen. Foto:Thomas Lissing.

Hässle tjärdal

Intill Hässleån och nära en gammal vägsträckning hittar man en uppbyggd kulle. Det är en tjärdal, som med sin lutning drar nytta av sluttningen ner mot vattnet.

Tjärbränning var en vanlig bisyssla i skogsbruket långt in på 1900-talet. Spåren efter denna verksamhet är många och det finns över tusen bevarade tjärdalar bara i Kronobergs län. Tjäran användes bland annat som impregneringsmedel och skydd på till exempel sticketak och spånfasader.

Själva tjärrännan grävdes ofta ut i en befintlig sluttning och rensades helt fri från sten. Ytan trampades och bearbetades sedan tills den blev hårdpackad och helt slät. I nedre delen avslutades den oftast med en murad stenvall som i marknivå hade ett trärör där tjäran kunde rinna ut.

Hela rännan fylldes med finhuggen och riktigt kådrik furuved och täcktes sedan med granris. Jord skyfflades över riset för att få ett tätt och lättkontrollerat förbränningsrum. Veden tändes sedan i rännans övre del och luft blåstes därefter in, helst med någon form av blåsbälg. Det var noga att veden inte skulle brinna utan bara glöda. Då frigjordes kådan ur träet och rann nerför rännan och ut genom röret, där den tappades på tunnor.

Hitta hit:

På väg 25 ca 3,5 km nordväst om Lessebo, ta av norrut mot Fagerike. Efter ca 400 m ta av österut mot Hässle. Följ skyltning mot Kosta, ca 5 km, tills vägen korsar Hässleån. Tjärdalen ligger söder om vägen.

Koordinater (N/E): 6296588 / 518262 (SWEREF 99 TM)

Den uppbyggda kullen har en kraftig sluttning ner mot ån.
Foto: Thomas Lissing.

Hässleån är idag igenväxt och en populär våtmark med många fågelarter, bland annat sångsvan.
Foto: Thomas Lissing.

Tjärdalen slutar i ett kraftigt stenfundament.

Foto: Thomas Lissing.

Djupamosse tjärdal

Under 1600- och 1700-talen anses tjära ha varit en av Sveriges viktigaste exportprodukter. Den användes som impregneringsmedel, inte minst vid tillverkningen av rep. Där var daltjära av hög kvalitet länge det enda alternativet. Repen användes till stor del av segelfartyg och när de inte längre dominerade vattenvägarna, började efterfrågan på tjära också att minska. Kulmen nåddes vid mitten av 1800-talet och därefter minskade användandet i takt med att segelfartygen försvann och nya impregneringsmedel började framställas.

Tjärdalen vid Djupamosse ligger i ett kuperat landskap där tallskogen förr dominerade. Visst gick det att tillverka tjära av gran också, kemiskt sett är den likvärdig, men man fick inte ut lika mycket som ur tallen. Helst använde man stubbar efter träd som fällt för ett tiotal år sedan. De var lättare att bryta upp och i dem fanns större ansamlingar av de hartssyror som behövs för den slutliga tjäran. Ett annat sätt, som idag är förbjudet, var att mjölka levande träd på sin kåda. Dessa så kallade tjärtallar skalades på sin bark, upp till ett par meter från

Tjärdalen är placerad i en naturlig sluttning invid vägen. Foto: Thomas Lissing.

markytan. En remsa bark lämnades kvar för att tallen skulle överleva, men för att skydda de nakna områdena producerade den stora mängder kåda. Metoden kallades katning.

Tjärdalen vid Djupamosse har medvetet placerats i den branta sluttningen från vägen ner mot skogen. Vid dalens botten finns ett kraftigt stenfundament med en öppning i mitten. De omsorgsfullt kallmurade stenarna skulle stå emot trycket från den stora ansamlingen bränsle och dess övertäckning av granris och jord. Längst ner samlades den utvunna

tjäran och leddes ut genom öppningen till de kärlden skulle förvaras i.

Hitta hit:

På väg 25 ca 2,5 km öster om Hovmantorp, ta av norrut mot Bergdala. Efter ca 600 m ta av österut vid Bommerås. Följ skyltad skogsväg ca 2,6 km.

Koordinater (N/E): 6295230 / 513382 (SWEREF 99 TM)

Stenmuren går ända ut till Läens vatten. Foto: Thomas Lissing.

Läseboda by

Lessebo har en anrik brukshistoria och förknippas först och främst med handpappers bruket. Det startades i slutet av 1600-talet och har sedan dess präglat samhället på många sätt. Inte lika känt är att Lessebos ursprung står att finna i den östra utkanten av samhället. Här, intill sjön Läen, fanns redan under medeltiden Läsebo by.

Området kallas på goda grunder Ekebacken. Höjden invid sjön har ett rikt bestånd av raka ekar medan odlingslandskapet ligger öppet i sluttningen ned mot stranden. Man kan följa den smala vägen rakt ner mot vattnet och har då på norra sidan en kraftig stenmur. Den utgör gräns för den gamla bybildningen och är idag det tydligaste spåret efter medeltidens Lessebo.

Läsebo nämns i skrift första gången 1538 och namnet anses höra ihop med sjön Läen. Det senare namnet Lessebo skulle kunna tolkas som Läsjobodarna, alltså bosättningen invid sjön. Läsebo bestod vid den här tiden av två hemman och var därmed en liten bondby. Gårdarna ägde rättigheterna till vattenfallen vid Lesseboån, vilket gjorde dem intressanta för utomstående under det expansiva 1600-talet. Erik Knutsson, som var förvaltare vid Åryds bruk, anlade 1658 ett järnbruk med masugn i Lessebo. För att komma åt vattenkraften köpte han det västra av byns hemman. Industrin förlades inne i nuvarande samhället medan administrationen sköttes från Läsebo. Så småningom införlivades även den andra gården och 1693 omvandlades industrin till ett handpappersbruk.

Rösen från spisar, husgrunder och inhägnader sticker upp ur gräset.
Foto: Thomas Lissing.

Med den ökade industrialiseringen växte också behovet av bostäder och ekonomibyggnader för brukets alla anställda, och Lessebo samhälle växte fram längs ån mellan Läen och Öjen. I början av 1800-talet hade de centrala delarna av bruksorten fått en samlad planlösning i typisk bruksstil, med herrgård, manufakturbyggnader och arbetarbostäder. Redan då verkar det som om gårdarna i Läsebo försvunnit och byn övergivits.

Spåren efter Läsebo syns i landskapet, som har rätlinjiga vägar och stenröjda åkermarker omgärdade av murar. På de ursprungliga tomterna finns många lämningar efter den tidigare bebyggelsen i form av husgrunder och invallningar.

Innanför muren finns resterna av Lessebos medeltida ursprung.
Foto: Thomas Lissing.

Området har delvis grävts ut arkeologiskt och man har då också hittat lämningar efter järnframställningar.

Hitta hit:

I Lessebo samhälle ta Kostavägen norrut. Sväng österut mot reningsverket strax söder om kyrkogården. Följ grusvägen ca 1,5 km.

Koordinater (N/E): 6290027 / 518240 (SWEREF 99 TM)

Agundaborg

Brånanäset är en udde som sträcker sig ut i norra delen av Agunnarydssjön. Om man följer stigen genom björkskogen ända ut till dess spets hittar man där resterna av medeltidsgården Agundaborg. Före sjösänkningarnas tid på 1800-talet var platsen för den förnäma bosättningen och dess kyrka närapå en ö, åtskild från fastlandet av sankmarker.

Enligt traditionen var Agunda Hake en kristen kvinna i början av 1000-talet som verkade på Brånanäs och byggde socknens första kyrka. Det var alltså inte den gamla kyrkan i Agunnaryd, vars ruin fortfarande står kvar i samhället, utan en privat gårdskyrka intill bostaden. Kyrkobyggnadens grundstenar finns till viss del kvar i gräset och platsen för koret har på 1900-talet markerats med ett träkors. Kyrkan var visserligen stor för att vara en gårdskyrka, men avsaknaden av kyrko-

Agundaborg och dess gårdskyrka låg naturskönt på Brånanäset.
Foto: Thomas Lissing.

gård styrker teorin om att det var ett privat kapell. Enligt en berättelse från 1700-talet var det uppfört av trä.

På 1990-talet gjordes en arkeologisk undersökning som kunde bekräfta att gården en gång var ett exklusivt högreståndsbosede. Man hittade rester av kalkbruk på källarresterna och fragment av medeltida fönsterglas. Det var något som vid den här tiden enbart förekom i kyrkor eller hos den absolut översta samhällsklassen. Man konstaterade också att själva gården förmodligen etablerades under 1200-talets andra hälft och hade nära kopplingar till sockenkyrkan. Agundaborg var varken en försvarsanläggning eller något betydande lantbruk utan kan ha fungerat som residens för kyrkoherden. Man hittade inga spisarösen, vilket antyder att huset bara var bebott sommartid. Likaså var fynden få, så troligtvis användes gården bara en kort tid och övergavs sedan under ordnade former.

På udden syns idag rester av tre olika byggnader. Den största av dem var försedd med källare och var sannolikt gårdens bostadshus. Öster om den ligger ruinen av kyrkokapellet och söder om den resterna av en mindre byggnad som kan ha varit förråd. Från gården bör utsikten över Agunnarydssjön ha varit vidsträckt.

Hitta hit:

I Agunnaryd, följ skylt österut mot Agundaborg. Följ vägen ca 600 m och fortsätt på skyltad stig ca 300 m.
Koordinater (N/E): 6289403 / 448513 (SWEREF 99 TM)

De mjuka kullarna antyder ett större hus försett med källare.
Foto: Thomas Lissing.

Sakristian och en del av lång-
husets norra mur återstår
idag. Foto: Thomas Lissing.

Agunnaryds gamla kyrka

Den medeltida sockenkyrkan byggdes på en höjd intill Agunnarydssjön. Den omgärdades med en stenmur och ned mot strandkanten gjordes terrasserings i sluttningen. Där kunde kyrkobesökare från andra sidan sjön lägga till med sina båtar.

Kyrkan uppfördes troligen på 1200-talet. Den nämns första gången i ett gåvbrev år 1330. Erland, kanik i Linköping och kyrkoherde i Agunnaryd, testamenterade då sin närliggande gård Ekenäs till att bli socknens prästgård. Han hade dock ett specifikt villkor; att prästen en gång varje år i evärderlig tid skulle hålla en mässa för hans själ.

Som andra medeltida kyrkor har även Agunnaryds gamla kyrka blivit om- och tillbyggd ett flertal gånger. Under 1500-talet råkade den också illa ut vid flera tillfällen, både genom skogsbränder och danskarnas skövlingar.

Från kyrkogården ser man den nya kyrkan som byggdes åren 1871-1874. Det behövdes en större kyrka eftersom folkmängden ökat ordentligt. Redan flera årtionden tidigare hade den gamla kyrkan dömts ut och nådstöten delades ut i ett syneprotokoll 1862: *Murarne äro hjälplige utan på östra gafveln, hvarest muren sammanhålles genom flere jernband och*

Den ristade stenen i sakristians vägg är troligen en medeltida gravsten. Foto:Thomas Lissing.

tarvar snar ombyggnad; invedningen är dålig och trång; golvet knappt hjälpligt samt loftplankorna mycket angripna af röta, så att nytt loft erfordras. Ny predikstol bör jemväl anskaffas. Klockorna hänga i en särskild stapel, bestående hufvudsakligen af fur, förfallen och vådlig vid klockornas begagnade.

Predikstolen från 1689 var en av få inventarier som faktiskt sparades när den gamla kyrkan revs och finns nu restaurerad och uppsatt i den nya kyrkan. Murarna började som brukligt rivas för att återanvändas i kyrkobygget men av någon anledning blev en del av väggarna kvar. Idag återstår sakristian och delar av det anslutande långhusets norra

Detalj av predikstolen från 1689. Foto:Thomas Lissing.

mur. Sakristian är något yngre än resten av kyrkan och i dess nordöstra hörn finns en märklig sten inmurad, en häll med inristade kors. Det har föreslagits att den tidigare varit altarbord i kyrkan på Agundaborg, men troligare är att det är en återanvänd medeltida gravsten. Gravvårdarna som står längs kyrkogårdens östra mur är av olika ålder och några som synes resta efter att kyrkan revs 1872.

Hitta hit:

I Agunnaryd ca 350 m söder om Agunnaryds nya kyrka.
Koordinater (N/E): 6289080 / 447910 (SWEREF 99 TM)

Borgruinen reser sig brant över det omgivande vattnet.
Foto: Thomas Lissing.

Piksborg

På en udde i södra delen av sjön Bolmen ligger resterna av Piksborg. Det var en kortlivad medeltida försvarsanläggning som förstördes och övergavs redan år 1434. När sedan Halmstad-Bolmens järnväg byggdes i slutet av 1800-talet drogs banvallen rakt igenom borgområdet, men man kan fortfarande se i landskapet hur borgen varit uppdelad i flera anläggningar. Eftersom vattenlinjen då gick högre handlade det om öar i sundet.

Piksborg var en fogdeborg och gränsbefästning till skydd mot danskarna. Namnet kommer från den halländske riddaren Ebbe Pik, som var förvaltare när borgen byggdes på 1360-talet. Han bodde här tillsammans med sin fru Margareta och sonen Bengt. Vid sidan av dem bodde också ett antal arbetare och hantverkare med familjer i borgen. De skötte jordbruk

och handel och på så sätt var borgmiljön ett eget litet samhälle.

Vid den arkeologiska utgrävning av borggården som gjordes 1908 fann man en stor mängd föremål. Vissa i så stora antal att det troligen rörde sig om tillverkning för försäljning. Bland annat hittades ett flertal knivar, lås och nycklar. Man hittade också andra spår av det vardagliga livet som köksutrustning, mynt, hästkosöm och rester av dyr importerad keramik. Det dök också upp tärningar, spelbrickor och munigigor som visade att det ibland även fanns tid för att roa sig.

Själva borgen låg på Borgholmen, medan det fanns ytterligare anläggningar på Yttervallholmen, Stallön och Galgön. Den förstnämnda, längst åt väster, var en förpost som skydd mot angrepp. På de två andra fanns som namnen antyder

Från krönet ser man Piksborgs före detta station och banvallen som sträcker sig över borganläggningens förlängning västerut.
Foto: Thomas Lissing.

borgens stall och avrättningsplats. När man går från Piksborgs före detta stationshus upp till den högt belägna borggården passerar man den sänka som tidigare var borgens vallgrav. Över denna gick då en vindbrygga in till innervallen som troligen var försedd med palissad. Borggården var belagd med kullersten och kompakt bebyggd med timmerhus. Här fanns också fångkista och en smedja.

År 1434 brändes borgen ner av en av Engelbrekts upp-
rorshärrar. Den totalförstördes och därefter byggdes den aldrig
upp igen.

Hitta hit:

På väg 25 ca 16 km väster om Ljungby, sväng norrut mot
Angelstad. Efter ca 3 km följ skyltning västerut mot Piksborg.
Koordinater (N/E): 6294538 / 417642 (SWEREF 99 TM)

Smidd metkrok funnen i Piksborg. Ur Smålands museums samlingar
Foto: Thomas Lissing.

Hallsjö kyrka

Hallsjö kyrkoruin är en både tydlig och gåtfull lämning. Det är enkelt att föreställa sig byggnadens planlösning eftersom så mycket av själva murverket finns kvar. Samtidigt är det ingen som vet exakt hur den såg ut innan den förstördes och övergavs. Det finns varken texter eller bilder som beskriver kyrkans utsida eller inredning.

Under 1700- och 1800-talen var det många småländska socknar som byggde nya stora stenkyrkor till sina växande församlingar. Då återanvände man oftast den tidigare kyrkans murverk. Hallsjö var en kortare period under medeltiden

annexsocken till bland annat Dörarp, men slogs redan vid sekelskiftet 1600 ihop med Dörarps socken. Eftersom där redan fanns en kyrkobyggnad behövde inte Hallsjö kyrka plockas ned, utan lämnades åt sitt öde. Efter hand försvann ändå både inredning och större delen av byggnaden. Enligt traditionen vandaliserades kyrkan redan på 1560-talet av danskarna och övergavs därefter.

Enligt uppgifter från 1759 hade dopfunten och lillklockan då flyttats till Dörarps kyrka. År 1873 gjordes ett ovanligt fynd på den före detta kyrkplatsen. Då hittades en Mariabild

Vapenhusets entré åt söder. Foto: Thomas Lissing.

från 1100-talet som troligtvis kom från kyrkans medeltida processionskrucifix. Det exklusiva föremålet var tillverkat av koppar och överdraget med guld och emalj.

På 1960-talet renoverades ruinen och betong gjöts över murkrönen för att förhindra ytterligare förfall. Man frilade kyrkans ursprungliga golv och så småningom restes ett kors i koret och bänkar sattes in. De kvarvarande murarna är på sina ställen två meter höga och ger därför en bra bild av salkyrkans utformning. Den hade tidigare också ett murat vapenhus vid den södra ingången. Det var sannolikt en ganska kortlivad kyrkobyggnad, eftersom den troligtvis ersatte en träkyrka på

De låga murarna ger en bra bild av Hallsjö medeltida kyrka.
Foto: Thomas Lissing.

samma plats under senmedeltiden. Inte heller om denna finns några efterlämnade uppgifter kring dess utseende.

Själva kyrkplatsen ligger i ett område som är mycket rikt på fornlämningar och den gränsar direkt till en gravhög i norr och ett vikingatida gravfält i söder. I sydostlig riktning, på andra sidan av före detta riksettan, finns en gammal offerkälla; Helige Styrks källa.

Hitta hit:

Invid gamla riksettan, väg 557, ca 4 km söder om Dörarp.
Koordinater (N/E): 6313223 / 439550 (SWEREF 99 TM)

Den medeltida Mariabilden hittades i kyrkoruinen på 1800-talet. Ur Smålands museums samlingar.
Foto: Thomas Lissing.

Vallgraven i söder är ännu tydlig. Foto: Thomas Lissing.

Torsborg

Sundet intill byn Torset i Vittaryds socken var under senare delen av medeltiden en strategiskt viktig plats. Här möttes svenska och danska landområden. Vid Lagans östra strand ligger idag Vittaryds hembygdsgård och strax norr om den kan man ana en anläggning med både fördjupningar och höjder i landskapet. Det är troligtvis platsen för en dansk borg som aldrig byggdes färdig.

Danskarna gjorde 1452 en framryckning och erövrade Sunnerbo, och enligt skilda källor började de då anlägga en befästning vid Sundet. Den nämns både som Danaborg och Danaholm. I folkmun gick den däremot under det ironiska smeknamnet Danasorg. Danskarnas övertag blev dock kortvarigt för redan 1455 besegrades de av en svensk här ledd av Tord Bonde. Kanske existerade borgbyggnationen så kort tid som några få månader. Ett vittnesmål från 1459 berättade i

efterhand att *herre Thord gett en mans armborst till en annan oppa then tiid the waro oppa denaborg.*

Torsborg, som anläggningen invid Sundet numera kallas, är troligtvis identisk med Danaborg. I de skriftliga källorna finns inga tydliga geografiska hänvisningar, så det har lagts fram flera teorier med alternativa platser där Danaborg skulle ha legat. Eftersom det inte gjorts någon arkeologisk undersökning finns inga helt säkra besked, men det mest sannolika är att Torsborg och Danaborg överensstämmer med varandra.

Den ruin vi ser idag ger ett medeltida intryck. Samtidigt är det uppenbart att anläggningen inte blev färdigställd och den är därmed svår att helt förstå. Den består i huvudsak av två kullar i nord-sydlig riktning som skiljs åt av en vallgrav. I söder finns ytterligare en vallgrav som haft förbindelse med Lagan. Den norra kullen är brant och har möjligen rester av

Utsikten över sundet var avgörande när Torsborg anlades. Foto:Thomas Lissing.

husgrunder på toppen. Vattenståndet är idag lägre, vilket gör att borgen tidigare befann sig i närmare kontakt med ån.

Under hela medeltiden var omgivningarna kring Lagan oroliga gränstrakter, och det uppfördes ett antal försvarsbefästningar. Flertalet har grävts ut och avslöjat sin historia genom konstruktion och lösfynd, men Torsborg hör till de ännu outforskade. Först när anläggningen undersökts arkeologiskt kan vi vara säkra på att Danaborg låg just här.

HitTA hit:

Östra stranden av Lagan, strax öster om Torset.

Koordinater (N/E): 6315389 / 438356 (SWEREF 99 TM)

Från långt håll ser man hur Torsborg reser sig över landskapet. Foto:Thomas Lissing.

Tofta skans

En kilometer nordost om Toftaholms herrgård hittar man Tofta skans, nära den gamla landsvägen. Det är resterna efter en stor försvarsanläggning som byggdes på 1600-talet och skulle hindra danskarna från att inta Sunnerbo.

En skans är en militär befästning som helt eller delvis omges av höga vallar eller murar, gärna placerad på en höjd med god uppsikt över det omgivande landskapet. Eftersom 1600-talet var en orolig tid i gränstrakten mellan Sverige och Danmark så uppfördes det ett flertal skansar i det område som nu utgör södra delen av Sunnerbo. Riksdrotsen Per Brahe, känd för Brahehus och Visingsborgs slott, undersökte under juli 1657 var i trakten olika försvarsanläggningar kunde byggas. Mellan sjöarna Vidöstern och Flåren, där landsvägen passerade Toftaån, hittade han en lämplig plats och arbetet påbörjades genast.

Redan i oktober samma år började det hetta till och byggandet påskyndades så mycket det var möjligt. Besättningen utgjordes av 50 man under befäl av en löjtnant och bestyckningen av två kanoner från Jönköping. Förhållandena för manskapet var mycket knappa. De bodde i enkla riskojor och fick sällan några sändningar av proviant eftersom maten i första hand skickades till armén.

Trots det spända läget så blev det aldrig några strider vid Tofta skans. Anläggningen förblev orörd och övergavs så småningom. De rester som finns kvar idag, i form av mjuka kullar och murrester, antyder att skansen hade formen av en

Placeringen på en höjd gav bra kontroll över Toftaåns vattenväg.
Foto: Thomas Lissing.

Murverket följer delvis ett tydligt stjärnformigt mönster.

Foto:Thomas Lissing.

Murarna byggdes upp av bitvis mycket stora stenblock.
Foto:Thomas Lissing.

femuddig stjärna. Troligen gjordes den som en mindre kopia av Hylte skans söder om Markaryd, som hade uppförts ett decennium tidigare.

Hitta hit:

Ca 150 m norr om Riksettan (gamla E4:an), där vägen korsar Toftaan.

Koordinater (N/E): 6321585 / 441068 (SWEREF 99 TM)

Stenhusholmens slott

På avstånd kan man se den höga stenmuren ute på Stenhusholmen. Det är bara en liten rest av den byggnad som en gång stod här, men den skvallrar om ett storslaget och exklusivt medeltida bygge.

Toftaholm ligger längs sjön Vidösterns strand. Namnet förknippar man idag med den herrgårdsbyggnad som ligger i anslutning till den gamla riksvägen i nord-sydlig riktning. Men dess föregångare hittar man närmare vattnet, ute på Stenhusholmen. Här uppfördes på 1460-talet den första versionen av Toftaholm, ett slott av sten och tegel. En grävd vallgrav skiljer slottet från fastlandet och ger intryck att det ligger på en ö.

År 1477 nämns borgen för första gången i skriftliga källor. Då är den sätesgård för riksrådet och riddaren Gustav Olsson Stenbock. Det murparti som står kvar från tiden visar att byggnaden var stor och imponerande. Man har också hittat mängder med medeltida tegel i omgivningen, vilket för den tiden var ett exklusivt byggmaterial. Husets enda bevarade ingång är dörren till källaren, under byggnadens östra del. Enligt sägnen fanns en tunnel under vallgraven, från slottets fängelsehåla över till fastlandet. Det sägs att Gustav Vasa en gång flydde den vägen och då tappade två dyrbara ringar i hastigheten.

Återstoden av Stenhusholmens slott.
Foto: Thomas Lissing.

Läget vid Lagastigen var strategiskt viktigt och eftersom det då var gränstrakter råkade man även ut för danskarnas härjningar under 1500-talet. Sätessgården överlevde och blev kvar inom Vasa-ätten, men var under våren 1593 nära att skänkas bort som morgongåva av ägaren Carl Gustavsson Stenbock. Hans syster, Gustav Vasas tredje gemål Katarina Stenbock, skrev då till honom och vädjade: *Så kunne wij iche annedth än här I låthe vår K. broder forstå vår meningh att wij tyckie thett iche gott ware att vår K. broder skulle thett göre uthan ihugkomme hwad våre föräldrar derom sagdtt hawe att dhe iche wille att Tofta eller Torpa schulle bliwe bortgiffit I morgongåfwor uthan thet skulle bliwe uti vår slächtt ifter dett haffwir waritt dhe fornemste sätthe dett vår Käre broder hafwer.* Katarina beskrev också vilken glädje hans kommande barn skulle ha av godset, och kanske var det det som tog skruv. Toftaholm blev inom släkten i ytterligare ett drygt halvsekel.

Först 1661 bytte sätessgården ägare, när släkten Bonde tog över. Stenhusholmen övergavs då som bostad och gården byggdes upp på fastlandet. Det sägs att stenhuset stod orört så länge som till 1810-talet.

Den ännu synliga byggnadsresten består av ett 5 meter högt murverk med indelning i två rum. De stora mängderna rasmassor kommer från instörtade vägar och valv.

Hitta hit:

Väster om Riksettan (gamla E4:an) ca 5 km norr om Dörarp.
Koordinater (N/E): 6321118 / 439990 (SWEREF 99 TM)

En kraftig vallgrav löper rakt över den långsmala holmen.
Foto: Thomas Lissing.

Från Stenhusholmen ser man den senare uppförda sätessgården Toftaholm. Foto: Thomas Lissing.

Hamneda gamla kyrka

En ruin av låga murar är allt som återstår av Hamneda medeltidskyrka. På samma plats intill Lagastigen uppfördes troligtvis en träkyrka när trakten kristnades, men redan på 1100-talet ersattes den av stenkyrkan.

Det finns mycket få bevarade bilder av Hamneda gamla kyrka. På ett fotografi ser man kyrkan och dess klockstapel framför med den alldeles nybyggda sockenkyrkan bakom kullen. Bilden är tagen omkring 1890, alldeles innan den gamla kyrkan sprängdes i bitar. På fotot kan man ana att den var en försvarskyrka, med kraftiga murar och plats för ortsbefolkningen att barrikadera sig vid fiendens anfall. Ett extra utrymme fanns tidigare i ett centralt placerat torn i långhuset, som tagits ner ungefär hundra år tidigare. Bredvid den romanska kyrkan stod klocktornet, som var högt, spetsigt och helt inklätt med träpanel. Hamneda var tingsplats under medeltiden och i tornet fanns därför häradskistan, den arrestlokal där brottslingar låstes in i väntan på dom.

Nils Månsson Mandelgren och Eric Ihrfors har beskrivit kyrkorummets barockinteriör innan den revs. Bänkinredningen var först öppen men försågs på 1760-talet med dörrar. Mot den västra gaveln fanns en läktare som bars upp av spiralsnidade kolonner och vars sarg var bemålad med apostolporträtt. Inredning var då målad i olika nyanser av blått, med inslag av rött och på bänkdörrarna en dekor av vita blommor. Vid triumfbågen mellan kyrkorummet och koret fanns två sidoaltare och på en stensockel stod predikstolen. Den var rikt

Den uttrycksfulla fabeldjursfonten står nu i Hamneda nya kyrka.
Foto: Thomas Lissing.

Låga murar och utspridda rasmassor återstår av Hamneda medeltida kyrka. Foto: Thomas Lissing.

snidad och försedd med bland annat kolonner med änglahuvuden som omgav fyllningarna. Troligen var väggarna dekorerade såsom i andra medeltida kyrkor och förutom den fasta inredningen fanns ett antal inventarier.

Rivningen av kyrkan år 1893 blev dramatisk. Inredningen såldes och en del sten plockades ur murarna, men för att verkligen bli av med den bastanta byggnaden tog man till sprängmedel. Smällen blev enorm och taket störtade in. Trots det ville inte den ena gavelväggen rasa utan blev stående ytterligare ett antal år.

Resterna av kyrkomurarna konserverades på 1930-talet och runt ruinen finns ett antal äldre gravvårdar kvar på den kuperade kyrkogården. Utanför grinden ligger brudstenen, en flat häll som långt in på 1800-talet brukades som folkets hyllningsplats vid vigslar. Intressant är också den lilla relikgömman, en ceremoniellt betydelsefull fördjupning i kyrkans bevarade altarbord.

Målning av okänd konstnär, efter fotografi av den gamla kyrkan och dess klockstapel. Foto: Thomas Lissing.

Altarstenens lilla urgröpfung var en rituellt viktig relikgömma. Foto: Thomas Lissing.

Hitta hit:

Invid gamla riksvägen vid Hamneda by.

Koordinater (N/E): 6284342 / 429407 (SWEREF 99 TM)

Hamneda galgbacke

Stigen upp till Hamneda galgbacke är smal, krokig och mycket brant. Den leder upp till en vindpinad platå med utsikt över socknens marker ända bort mot kyrkplatsen. På toppen finns fyra stensatta hål i marken som minner om kullens syfte. De var sannolikt fästpunkter för avrättningsplatsens galge.

Från tidig medeltid och in på 1600-talet var Hamneda tingsplats för Sunnerbo härad. Tinget leddes av härads hövdingen och här diskuterades mestadels rent vardagliga ärenden. Redan i slutet av 1200-talet hade de första landskapslagarna kommit och 1320 nedtecknades Smålands-lagen. Den ersattes på 1350-talet av Magnus Erikssons landslag. Brottslingar kunde enligt denna dömas till döden för en rad olika förseelser, bland annat kyrkostöld. Under 1600-talet infördes också dödsstraff för otrohet, men det

Galgbacken var på 1685 års häradslista över Sunnerbo markerad som Rätteplatz. Foto: Thomas Lissing.

var ytterst sällan som något fall verkställdes. De avrättningar som verkligen genomfördes, här och på andra tingsplatser, skedde oftast genom hängning. Avrättning med svärd var ett alternativ för den som hade råd att bli tagen av daga lite mer

Foto från utgrävningen 2011 av den nupptäckta avrättningsplatsen, där flera människor kastats ner i samma grav. Foto: Kulturparken Småland/Smålands museum.

Avrättningsplatsen är än idag en dramatisk plats med sin slingrande stig upp till toppen. Foto:Thomas Lissing.

ståndsmässigt. Efter avrättningen var det ingen som brydde sig om kropparna, som så småningom skyfflades ner i en närbelägen massgrav.

Hamnedas galgbacke finns utsatt på flera 1600-talskartor, men runt den har man trots det inte påträffat några människolämningar. Däremot gjordes ett sensationellt arkeologiskt fynd år 2011, då en tidigare okänd avrättningsplats upptäcktes omkring 500 meter åt nordost. Ett stort antal vårdslöst begravda kroppar påträffades och efter datering av benresterna kunde man konstatera att de var från 1300- och 1400-talen. Troligtvis var detta den ursprungliga galgbacken, som av

någon anledning senare flyttats till platsen väster om Lagastigen och nuvarande landsvägen. Den nyare galgbacken blev relativt kortvarig eftersom häradets tingsplats flyttades in till Ljungby på 1690-talet. Därefter verkar det som om man inte ville kännas vid galgbacken, för på de kartor som upprättades däromkring och senare fanns den inte längre utsatt.

Hitta hit:

Från rondellen i Hamneda samhälle fortsatt riksvägen söderut. Efter ca 1 km ligger galgbacken väster om vägen.
Koordinater (N/E): 6283435 / 428836 (SWEREF 99 TM)

Murrester av Hamneda Kronogård.
Foto: Thomas Lissing.

Kronogården Hamneda

Här låg tidigare Hamneda Kronogård. En kronogård var ett lantbruk som ägdes av kronan, det vill säga staten, och brukades av bönder som betalade arrende. Oftast var det bönder med egen djurhållning. Arrendatorn på en kronogård hade under 1600-talet en lite säkrare tillvaro än arrendatorn av en frälsegård, som ägdes av adeln. Det fanns ett tydligt arrendekontrakt som inte bara fastslog ersättningen som skulle betalas utan också vilket underhåll bonden var skyldig att göra. Han var tvungen att se till att både byggnader, gårdsgårdar och marker hölls i gott skick. Efter kung Karl XI:s reduktion på 1680-talet övergick många av kronogårdarna till att bli

militärboställen. Den epoken varade fram till 1901 då indelningsverket upphörde och de gårdar som fanns kvar istället förvaltades av Domänverket. På 1990-talet skedde en privatisering då flertalet kronogårdar såldes ut.

Hamneda har en lång historia som centralort, vilket inte minst är synligt i alla traktens fornlämningar. Orten anlades troligen redan på 1200-talet och nämns första gången i skrift 1353. Byn växte under århundradena till ett lant- och skogsbrukssamhälle, som under början av 1800-talet genomgick laga skifte. Men bland andra undantogs Kronogårdens boningshus och fick ligga kvar på sin gamla tomt. Vid den

Jordkällaren är relativt intakt. Foto:Thomas Lissing.

tiden beboddes det av hovsmeden Erik Romberg vid Smålands dragoner och hans hustru. 1913 såldes huset till arrendatorerna Johanna Karlsdotter och Johan Johansson och deras son blev därefter gårdens sista brukare. Karl-August Johansson bodde på Kronogården fram till 1954.

Den gamla jordkällaren är den av byggnaderna som fortfarande är någorlunda bevarad. De övriga ekonomibyggnaderna revs i samband med att huset övergavs och själva bostadshuset revs 1960. Idag kan man se resterna efter flera husgrunder och i den före detta bostaden en spismur.

HitTA hit:

I rondellen i Hamneda samhälle ta av västerut mot Nöttja. Efter ca 350 m ta av åt norr till informationsplats. Kronogården ligger i anslutning till parkeringen.

Koordinater (N/E): 6284447 / 428839 (SWEREF 99 TM)

Av de kvarvarande stengrunderna kan man se att byggnaderna varit kraftigt dimensionerade. Foto:Thomas Lissing.

Skagaholm

Våren 1929 gjordes en spännande och märklig upptäckt ute på näset som skiljer sjön Exen från Vissjön. Bönderna i trakten hade gått samman i ett sjösänkingsföretag ett par år tidigare och när nu vattenytan sakta sänktes dök rester av ett större byggnadsverk upp. På båda sidor om halvön Husön visade sig en hundratalet meter lång palissad av ekstolpar, och dessutom resterna av en stadig vindbrygga. Konstruktionen var kraftigt dimensionerad och visade att båtar bara skulle kunna komma igenom på vissa ställen. Efter en arkeologisk undersökning av den borgmiljö som trädde fram var man säkra på att detta var Skagaholm. Borgen fanns omnämnd i skriftliga källor från 1400-talet, men under årens lopp hade dess plats fallit i glömska.

Idag finns inte längre några synliga spår av vare sig palissad eller vindbrygga. Efter att vattenytan sänkts utsattes stockarna för fastfrysning i vinterisen och sedan för islossningens krafter. Vid mitten av 1900-talet hade allt trä lossnat från sin förankring och sjunkit till botten, där det ligger än idag.

Den intilliggande byn Skararp har en lång bosättningshistoria och från järnåldern finns spår av både gravar och järnframställning. När Skagaholms borg kom till är inte känt, men den var säkerligen samtida med Piksborg under 1300-talet och början av 1400-talet. Båda var anläggningar som kontrollerade vattenvägarna. Det är till och med möjligt att de tidvis haft samma ägare.

När den återfunna borgen grävdes ut 1933 gjordes en

Rester av husgrund ute på näset. Foto: Thomas Lissing.

mängd fynd av framför allt vapen. Ett femtiotal kanonkulor av sten hittades, och ett välbevarat och komplett svärd från 1300-talet. Det tidiga 1400-talet var definitivt borgens storhetstid, men den fick ett hastigt slut. Man tror att det var på hösten 1434 som Skagaholm ödelades, genom Engelbreds bondeuppror. Flera härar gick då söderut genom Götaland för att få bort de fogdar som länge plågat bönderna, och troligtvis

Den första av de vallgravar som förr skilde Skagaholm från fastlandet. Foto:Thomas Lissing.

nådde de även Skagaholm. Borgen finns nämligen inte med i några skriftliga handlingar efter år 1453.

Idag kan man promenera torrskodd ända ut till Husöns norra spets, där själva borgruinen ligger. På vägen passerar man de tre vallgravar som tidigare helt skilde anläggningen från fastlandet. Ute på bergknallen har man en fin utsikt över omgivningarna.

Hitta hit:

I norra utkanten av Skararp sväng av landsvägen åt nordost. Följ skyltning mot Skagaholm, ca 800 m.
Koordinater (N/E): 6280575 / 423326 (SWEREF 99 TM)

Yxa funnen på Skagaholm.
Ur Smålands museums samlingar.
Foto:Thomas Lissing.

Torpruiner i Lönshult och Grysshult

För bara hundra år sedan såg landskapet kring Lönshult mycket annorlunda ut. När man lämnar bykärnan och fortsätter grusvägen mot Grysshult tar idag den täta barrskogen vid. Här var förr ett öppet och trädöst landskap där karga ljunghedar dominerade landskapsbilden. I dessa båda byars magra utmarker levde flera torparfamiljer under mycket enkla förhållanden. Deras odlingslotter och betesmarker är nästan uppslukade av skogen, men resterna av deras byggnader är fortfarande synliga.

1864 upprättades skifteskartor för trakten kring Lönshult och Grysshult och på dessa finns bara någon enstaka byggnad längs vägen mellan byarna. Det var efter denna reform som torpen kom till, även om säkra datum saknas. I dessa utmarker byggde de som inte hade råd med bättre. Idag syns resterna av framför allt tre torp: Matters, Grens Kalles och Bångstorpet. Alla fick de sina namn efter de sista brukarna.

Det första ligger på söder sida om vägen och tillhörde Lönshults by. Matters var en stenstuga med hela väggar av murad natursten och torvtaket lagt direkt ovanpå. Större delen av den lilla stugan upptogs av eldstaden, och i den södra väggen finns en nisch som utnyttjades som kylskåp. Det var troligen 1873 som Anders Josef Jonasson flyttade hit med sin hustru Anna Catharina Johannisdotter Lejon. Han var en sjuklig daglönare och när han frågades hur han mådde svarade han alltid *Jag är så matter så*. Därav fick torpstället sitt namn.

Gemensamt för de enkla husen var att de utnyttjade tillgången på sten till grund och bottenvåning och att taken täcktes med halm eller torv. Det var det allra billigaste sättet att bygga. Oftast fanns bara ett enda fönster och inomhus var möblerna få. Man sov i torkad halm direkt på jordgolvet och bodde tätt ihop med någon enstaka ko, gris och get. Den magra jorden var svår att klara sig på, så flertalet ägnade sig åt bisysslor som bärplockning, tjärbränning eller biskötsel.

Matters dog 1902 och strax därefter revs den förfallna

Spisen upptog en stor del av golytan i torpet Grens Kalles.
Foto: Thomas Lissing.

Torpet Matters var så gott som inbyggt i den omgivande marken. Foto:Thomas Lissing.

stugan och dess ekonomibygnader. Inom en tioårsperiod försvann största delen av torpbebyggelsen längs vägen och marken köptes upp av skogsbolag. Berättelser om flera av invånarna finns bevarade för eftervärlden genom hembygdsföreningen. De och stengrunderna i skogen vittnar idag om ett hårt liv som inte ligger så långt tillbaka i tiden.

Hitta hit:

I Vivljunga samhälle följ väg mot Markaryd söderut. Efter ca 3,5 km ta av österut mot Grysshult. Följ grusvägen ca 1,5 km. Torpruinerna ligger på båda sidor om vägen.

Koordinater (N/E): 6270141 / 409569, 6270203 / 409677, 6270199 / 409726, 6270166 / 409792 (SWEREF 99 TM)

Nisch troligen avsedd för förvaring. Foto:Thomas Lissing.

Skansen framträder som en smal höjdrygg genom skogen. Foto: Thomas Lissing.

Kylhults skans

Var låg egentligen Kylhults skans? Lämningarna på Kvarnaholmen väster om Lagan har den tydliga formen av en försvarsanläggning från 1600-talet. På dagens kartor är platsen också utmärkt som Kylhults skans. Man kan följa den konstruerade höjdryggen ett par hundra meter och kan då se dess karaktäristiska vinklar, som var vanliga på den tidens befästningar. Sedd från ovan verkar den dock följa åns flöde i en halvcirkelform snarare än ha den slutna form som andra skansformationer har eller tidigare haft.

Kylhults skans anlades av Per Brahe under kriget 1657-1660 och nämns av kyrkoherden Andreas Dryander i ett brev

från 1667: *Såsom Hans Hög. Gefliga Excellenz Per Brahe och j lika måtto lät upkasta en Skantz mitt på landzwägen, wedh ett beqwemligitt pass hoos elfwen, strax hoos Giestgjifwaregården Kyllhult en half mihl utan för Kiörkan, hwilken ännu grant synes och blifwer ett långwarigdt Minne till senaste Danske Krijgett reservt efterkommanderne till Monumente.*

Denna skans finns utmärkt på lantmätare Assar Rohmans karta över Sunnerbo härad från 1685. Men den ligger då istället öster om Lagan, som brevet antyder, precis vid den gamla vägen Lagastigen. Det finns idag inga spår efter denna ursprungliga skans och på äldre kartor finns inte heller skan-

Hela skansen är uppbyggd av stora mängder sten.
Foto: Thomas Lissing.

sen på Kvarnholmen inritad. Kylhults skans byggdes för att bevaka ett viktigt vadställe över Lagan och det är troligt att den anläggning som idag syns väster om ån uppfördes senare som ett komplement till denna. Den ursprungliga skansen fanns troligen strax söder om Strömsnäsbruk och Hammar-sjön, där Lagans flöde gör en kraftig böj mot sydost.

Den ursprungliga skansen låg troligen här vid södra infarten till Strömsnäsbruk.

Hitta hit:

Från väg 120 väster om Lagan i Strömsnäsbruk samhälle, ta väg mot Tannsjö söderut. Efter knappt 2 km ta av söderut mot Gräsholma och följ därefter skyltning mot Kylhults skans. Koordinater (N/E): 6266835 / 420668 (SWEREF 99 TM)

Traryds skans

Traryds skans sägs ha varit den största i sitt slag i hela Småland. Det var under sin rekognoceringsresa i Sunnerbo, sommaren 1657, som Per Brahe gav order om att en försvarsanläggning skulle uppföras vid Traryd. Platsen han valde var strax intill socknens kyrka, där landsvägen går i ett pass som begränsades av Lagan i väster och sankmarker i öster. Det var enligt handlingarna *ett tämmeligit pass vid en tjock skog*. Lokaliseringen blev dock inte populär hos kyrkoherden Collinius, som råkade ha sitt boställe på platsen. Han beklagade sig i ett brev 1659 över krigsmaktens framfart och det faktum att en skans blivit bokstavligen uppkastad på hans åkrar.

Skansen och dess skyttevärn ligger högt över Lagan.
Foto:Thomas Lissing.

Skansen gränsar idag till den utökade norra delen av kyrkogården. Här kan man följa flera hundra meter långa förskansningsvallar med skyttegravar.

När skansen uppfördes befann sig Sverige i krig mot Danmark och Traryd låg i den då så utsatta gränstrakten. Det finns inga uppgifter om att kyrkan brändes av danskarna, så som skedde på många andra håll, trots närheten till försvarsanläggningen. Men av samtida dokument förstår man hur svår situationen var för gemene man. 1679 skrev domkapitlet i Växjö till prosten i Sunnerbo: *Traberes kyrkia förmedelst det häftige vädret tvenne gånger merändels är nedfallen så att hon*

Längs Lagan kompletteras murverket av ett skyttevärn.
Foto:Thomas Lissing.

En viss stjärnformighet kan anas i skansens sträckning. Foto: Thomas Lissing.

*sig själv intet kan upprättas utan hon av de andre varder hiulpen och bijsprungen. Svaret strax därefter från Traryds församling vittnar om ett hårt krigsdrabbat samhälle: *Kyrkioarbetet havom wi begynt men måste klageligen tillkänna giva att wi förmå det intet fullborda. En stor part av socknamännen bortdöde och de övriga som till detta arbete något kunna göra tagna till dragon-tjänsten.**

Hitta hit:

I Traryds samhälle, nordväst om kyrkan, mellan Kyrkovägen och Lagan.

Koordinater (N/E): 6271552 / 423031 (SWEREF 99 TM)

Hönshylte skans två distinkta kullar, invid Hönshyltefjorden. Foto: Thomas Lissing.

Hönshylte skans och borg

Hönshylte skans är idag en relativt oansenlig plats som har begåvats med en desto mer fantasifull historia. Fornforskaren Petter Rudebäck (1660-1710) hävdade nämligen på sin tid att asaguden Oden grundat en borg på platsen, med namnet Trojenborg. Förmodligen var borgen redan då lagd i ruiner och inspirerade därmed till fria spekulationer. Även om Rudebäcks historieskrivning numera avfärdats som en sägen, så lever namnet Troja kvar i flera lokala sammanhang.

Det vi vet är att det smala näset mellan Hönshyltefjorden och Hönshylte gyl tidigt var en strategiskt viktig plats med sin passerande landsväg. Här uppfördes därför en så kallad mot-

teborg, det vill säga en borg som omgärdades av vallgravar, höga palissader eller andra hinder. Ursprunget är oklart men borgen dateras till 1300-talet och kan ha tillhört biskopen i Växjö. Den kan också ha varit en plats för omlastning mellan sjö- och vägtransporter. Skansen bestod från början av två uppbyggda kullar där den större var omkring fem meter hög. De omgärdades båda av vallgravar och man tror även det har funnits en palissad runt anläggningen. På den större kullen kan också ett bevakningstorn av trä ha stått.

Under modern tid har borgruinen kraftigt decimerats. På 1870-talet byggdes järnvägen mellan Karlshamn och Vis-

Passagen över näset är smal och skansen har i modern tid kapats i väster av järnvägen och i öster av landsvägen. Foto:Thomas Lissing.

landa och banvallen drogs då rakt igenom den västra sidan av borgruinen. Ett halvsekel senare breddades länsvägen på andra sidan anläggningen och man kan se på de kvarvarande kantstenarna i granit hur den västra kullen kapats i kanten. Det som återstår idag är två gräsbevuxna kullar alldeles intill riksväg 126. Den större kullen har branta sluttningar och avplanat krön. Det finns uppgifter om att anläggningen tidigare varit större och mer utbredd åt både norr och söder.

Hitta hit:

Omedelbart intill väg 126 vid Hönshyltefjorden, ca 2 km norr om Ryd.

Koordinater (N/E): 6259804 / 481273 (SWEREF 99 TM)

Mäster Påvels hytta och kvarn

Långt ut i skogen norr om Ryd hittar man resterna efter ett av Smålands äldsta glasbruk. Trots att det bara var i drift ett fåtal år har utgrävningar visat att produktionen var både högklassig och riklig.

Mäster Påvel var en skicklig glasblåsare som kom från Holland eller Tyskland, och som egentligen hette Paul Gaukunkel. Tillsammans med förvaltaren Direk Wins reste han år 1627 omkring och inspekterade godsägaren Karl

Karlsson Gyllenhielms egendomar, för att på dennes uppdrag anlägga en glashytta. Vid Sovratorpet i Trestenshult hittade de det de sökte, en bäck som kunde ge kraft åt en liten smedja och tillräckligt med skog för både husbygge och vedförsörjning. Troligtvis uppfördes glashyttan omgående och produktionen startade redan under 1628. Här tillverkades bland annat fönsterglas, som blåstes till stora cylindrar innan de klipptes upp och rullades ut till plana skivor. När området

Av Trestenshults glasbruk återstår spridda rösen av olika byggnader. Foto: Thomas Lissing.

Del av glasflaska funnen vid Trestenshult. Ur Smålands museums samlingar. Foto: Thomas Lissing.

grävdes ut för en arkeologisk undersökning hittades ett fåtal hela föremål, bland annat en salveburk i brun glasmassa. Det dök också upp fragment av passglas, bägare och trådomspunna kannor. Passglasen användes i högeståndskretsar som dryckesglas under renässansen.

Strax intill själva glasbruksanläggningen byggdes också en kvarn. Själva grundmuren till denna står fortfarande kvar och man kan tydligt se hålet som kvarnhjulets axel gick igenom. Det finns också synliga spår av den fördämning som byggdes för att skapa tillräcklig vattenkraft.

Glasbruket i Trestenshult blev mycket kortvarigt och lades ner redan i början av 1630-talet. Enligt uppgift beordrades mästern Påvel att starta en ny hytta nära Midingsbråte söder om sjön Mien, men ingen vet idag exakt var den skulle ha legat. Det sägs att mästern Påvel lämnade landet 1634 och

Kvarnens grundmur ligger inbäddad i grönska. Foto: Thomas Lissing.

för till Dagö, där han tog tjänst hos Jakob de la Gardie. Resterna av glasbruket hittar man i en glänta i den annars mycket täta barrskogen. Lämningsarna från de olika byggnaderna är spridda över ytan och ganska otydliga. Det mest påtagliga minnet från den tidigare industriverksamheten är kvarnruinen intill den lilla bäcken.

Hitta hit:

I Ryds samhälle tag väg 119 mot Lönsboda. Efter 400 meter tag väg till höger, Ramsnäsvägen. Följ därefter skyltning "Glasbruksruin". Inom området kan förekomma föroreningar i marken. Iakttag försiktighet.

Koordinater (N/E): 6261528 / 479583 (SWEREF 99 TM)

Stenfors bruk

Några hundra meter söder om Bräkneåns utlopp från sjön Tiken anlades på 1600-talet ett järnbruk. Med tiden växlade det inriktning samtidigt som det växte i storlek. I gläntan kring Stenforsen kan man idag se resterna av ett stort antal byggnader som alla var knutna till bruket.

Historien tog sin början på andra sidan Tingsryd, i Eke-ryd, där Paul Rudebäck åren 1679-80 startade järnbruket Ekeforsbruk. Masugnen och stånghammaren som förädlade järnet fanns inne i nuvarande Tingsryd. 1688 flyttades hammaren hit, till Rudebäcks eget hemman Bräken, och kallades därefter Bräkne hammer.

Den sjömalm man använde höll inte högsta kvalitet och under 1700-talets början fick Bräkne's hammare dåligt rykte. 1748 gjordes en radikal förändring då man knöt sig till Örmo bruk och samtidigt bytte namn till Stenfors bruk. Det blev början på en framgångsrik och expansiv period.

Tackjärnet kom från Örmo masugn till Stenfors för förädling. Det lades först på härden tills det var rödglödigt och placerades sedan på städet. Vattnet släpptes på och stånghammaren bearbetade järnbiten. Den klövs sedan i mindre bitar och bearbetades sedan av räckhammaren till stångjärn. Det mesta såldes direkt som stångjärn, men en liten del förädlades till spik, hästskor, båtshakar, yxor, hjulringar, plogbillar med mera. Produkterna såldes i närområdet, medan stångjärnet transporterades till Blekinges hamnar för vidare transport till bland annat Stockholm.

Spåren efter brukets verksamhet är många i denna omfattande anläggning. Foto: Thomas Lissing.

Invid vägen syns resterna av det affärs- och bostadshus som revs så sent som 1946. Foto:Thomas Lissing.

1804 uppfördes en herrgårdsliknande mangårdsbyggnad söder om bruket och under det följande århundradet växte verksamheten. 1856 uppfördes en ny stångjärnsmedja och 1863 en mekanisk verkstad. De följdes av en kolbod, arbetarbostäder och ett bryggeri. När stångjärnsmedjan lades ner på 1890-talet uppfördes en bobinfabrik för tillverkning av trådullar. Inriktningen gick nu mot trä istället för järn. Fabriken blev kortvarig och ersattes av en lådfabrik med sågverk, som i sin tur ersattes av tillverkning av bokstavar till tunnor.

Industriepoken vid Stenfors bruk tog definitivt slut på 1910-talet, då också byggnaderna började rivas. Området lämnades sedan åt sitt öde, tills det på 1970-talet uppmärksammades och gjordes tillgängligt för besökare. Idag kan man ströva runt bland lämningarna intill Bräkneån och föreställa sig den tid då den stillsamma platsen var full av folk och verksamhet.

Hitta hit:

På väg 27 cirka 3 km söder om Tingsryd, sväng västerut mot Stenfors. Följ skyltning mot Stenfors bruk, ca 4 km.
Koordinater (N/E): 6258388 / 497848 (SWEREF 99 TM)

Det strömmande vattnet var förutsättningen för Stenfors bruk. Foto:Thomas Lissing.

Fundament till bobinfabrikens ångmaskin. Foto:Thomas Lissing.

Kungsholmens borg

De flesta medeltida borganläggningarna byggdes upp på öar i strategiskt viktiga sund. Syftet var förstås att kunna övervaka trafiken över vattnet, vilken var det snabbaste sättet att ta sig fram både sommartid och vintertid. De flesta av dessa borgar har efter 1800-talets sjösänkningar fått kontakt med land och ligger numera istället på näs och halvöar. Kungsholmen vid Hackekvarn hör till undantagen och utgör fortfarande en egen ö i sundet mellan Åsnens sydligaste vatten och Havbältsfjorden.

Både Kungsholmen och Bosholme tillhörde biskopen i Växjö vid slutet av medeltiden. Gustav Vasa kom sedan att införliva Hackekvarn med Kungsholmen till sina privata gods under reduktionen. Han gillade platsens skönhet och strategiska läge, och skrev till sin son Erik år 1558: *Käre son, Oss är till vettandes vordet att uti Kronobergs län i Kindevalls härad ved en kvarn, Haka benämpd, skall vare mäkte skön lägenhet till befästning och allestädes där omkring lustige äger både med skog, fiskevattn och annat mere, och att samme kvarn ligger icke mere än två miler ifrå gräntsen etc., så syntes oss icke orådeligt att du samme lägenheter med det förste ville låte besikte och med tiden tänkte till att have der någon synnerlig byggning för händer, om der till eljest tjänlig i så måtte vara kan.*

Namnet till trots blev det förmodligen aldrig någon kunglig byggnation på Kungsholmen, utan de lämningar som finns kvar härrör från tiden före reduktionen. På håll kan man se att det mellan träden skymtar en upphöjd platå på öns

mitt. Öster om den finns rester av en handfull husgrunder i sten och en igenfylld brunn. På andra sidan platån löper en bred vallgrav som avgränsar borgområdet åt väster.

Kring Ekefors och Hackekvarn kom en senare blomstringstid att istället prägla det bebyggda landskapet. Under 1800-talet uppstod flera småindustrier och det uppfördes brännvinsbränneri, manufakturverk, garveri, kvarn, linoljeslageri, såg, mejeri och en vadmals- och benstamp. Idag är flertalet hus borta och endast Ekefors mangårdsbyggnad återstår, tillsammans med kvarn och ett magasin.

Hitta hit:

På väg 120 ca 450 m väster om Urshults kyrka tag av norrut mot Hackekvarn. Följ vägen ca 3 km tills den korsar sundet. Kungsholmen ligger norr om vägen på en ö i sjön Åsnen. Koordinater (N/E): 6266688 / 485356 (SWEREF 99 TM)

Kungsholmen utgör en egen ö vid Hackekvarn.
Foto: Thomas Lissing.

Även från håll är de medeltida lämningarna på Bosholme synliga.
Foto: Thomas Lissing.

Bosholme borg

När arkeologer undersökte Bosholme på 1960-talet upptäckte de att ön till stora delar byggts upp för hand. Den var ursprungligen mycket lägre och troligtvis obeboelig på grund av ideliga översvämningar. När den skulle bebyggas under tidig medeltid skeppades därför stora mängder sten och grus över för att skapa en plåtå som det gick att bygga på. Ovanpå den restes sedan en borg från vilken man kunde övervaka vattenvägarna. Läget mitt i sundet intill Vemboö var mycket strategiskt, eftersom det utgjorde det södra inloppet till Åsnen. Dessutom är vattnet så strömt kring ön att det aldrig fryser, vilket gjorde fästet svårintagligt.

Vid undersökningen hittades bland annat några mynt från första halvan av 1300-talet. Man kunde också konstatera att den långsmala ön var avdelad av en vallgrav och att själva borgen varit omgiven av en ringmur. Den beskrevs år 1588 som en skön fyrkant. Inne på borggården fanns spår efter husgrunder och något som kunde ha varit ett torn. Men ännu har ingen grundligare undersökning gjorts som kan berätta om borgens historia; om när den kom till eller övergavs.

Troligtvis är Bosholme en före detta befäst biskopsgård som efter Gustav Vasas reduktion omvandlats till en militär försvarsanläggning. Biskopen i Växjö ägde sedan 1200-talet

intilliggande Bosgård med flera gårdar, och Vemboö var då centrum i socknen Hwaem. Godsen drogs sedan in av Vasa till staten, och år 1573 fick ståthållaren Kristofer Andersson Grip bland annat hela Vemboö i förläning. Troligen byggdes borgen i sundet om därefter, och fick då kastelets rätvinkliga form.

Bosholme övergavs förmodligen under senare delen av 1600-talet efter att hotet från danskarna upphört, och lämnades sedan att förfalla.

På Bosholme syns ännu rester av den nedrasade ringmuren och i gräset finns spår av flera husgrunder och en brunn. Här finns också en synlig vallgrav som delar den långsmala ön i två delar. Platsen är fortfarande svår att nå, eftersom det krävs båt för att ta sig dit. Från land är den lättast att beskåda från sundets östra sida, från gården Bosgårds ägor.

Hitta hit:

I Urshult ta vägen norrut mot Sirkön, ca 6 km. I Vemboö ta av västerut mot Bosgård. Följ vägen ca 2,4 km och därefter skyltning mot Bosholme.

Koordinater (N/E): 6270036 / 484788 (SWEREF 99 TM)

Kniv funnen vid utgrävning på Bosholme. Ur Smålands museums samlingar. Foto: Thomas Lissing.

Älmeboda kyrkoruin är till stora delar bevarad. Foto: Thomas Lissing.

Älmeboda gamla kyrka

Under 1800-talet svepte en våg av nybyggnationer av kyrkor över länet. De nya kyrkorna blev större och hamnade också ofta en bit bort från de gamla. Ibland för att små församlingar slogs ihop och ibland för att socknens naturliga centrum under åren hade förskjutits geografiskt. Så var fallet i Älmeboda församling, där den nya byggdes i Rävemåla och den gamla medeltida kyrkan lämnades att förfalla.

Älmeboda kyrka var en romansk stenkyrka som uppfördes under 1100-talet. Den hade först en absid i anslutning till koret, liksom Hemmesjö gamla kyrka, men då kyrkan under senmedeltiden byggdes ut åt öster, försvann denna. Vid

1700-talets början började utbyggnaden bågna betänkligt och strävpelare fick byggas för att den inte skulle rasa. Samtidigt växte befolkningen i antal, så mot slutet av århundradet byggdes kyrkan ut ytterligare åt samma håll. Då fick istället strävpelare uppföras vid den västra gaveln. Det blev uppenbart att kyrkans konstruktion inte tålde fler utbyggnader samtidigt som det invändiga utrymmet var otillräckligt för socknens alla gudstjänstbesökare. Trots det dröjde det till 1870-talet innan den nya kyrkan uppfördes, och då omkring fem kilometer längre söderut.

Några inventarier, bland annat ett medeltida triumfkru-

cifix, togs om hand. Men virket i inredningen och klockstapeln auktionerades ut efter att den sista gudstjänsten hållits i september 1877. Kyrkoherden uppmanade dessutom till stenplockning ur murarna och snart därefter var byggnaden så försvagad att tak och väggar störtade in.

Den återstående ruinen konserverades på 1920-talet och ett decennium senare restes en ny klockstapel för att sommartid kunna hålla utomhusgudstjänster. Inspirationen till den senare hämtades från ett kyrkosigill från 1832, ett av mycket få dokument som visar hur kyrkan och dess stapel har sett ut. På kyrkogården finns ett fåtal gamla gravvårdar kvar och en minnessten från pestens härjningar år 1711. De kraftiga strävpelarna syns fortfarande i hörnen på den västra gavelsidan.

Timglas-figurinen stod tidigare i den gamla kyrkan. Förvaras i den nya kyrkan. Foto:Thomas Lissing.

Medeltida trärelief från Älmeboda gamla kyrka. Foto:Thomas Lissing.

Hitta hit:

På väg 122 i Älmeboda ta av åt nordost, mot Skruv. Fortsätt ca 500 m så ligger kyrkoruinen vid vägens norra sida.

Koordinater (N/E): 6272342 / 515509 (SWEREF 99 TM)

Tjärdal i Sävsjö

Den lilla kullen intill skogsvägen är lätt att ta för en naturlig formation. I själva verket är den delvis uppbyggd för hand. Tittar man närmare ser man resterna av en sluttande ränna i dess mitt. Här framställdes tjära, en viktig bisyssla inom skogsbruket fram till 1900-talets början.

Tjärdalar finns utspridda lite varstans i de småländska skogarna. Resterna kan vara olika tydliga med ibland tydligt definierade rännor med hårdgjord botten och ett uppmurat stenparti i nederdelen. Så har det med största sannolikhet sett ut även i denna tjärdal, även om den med tiden blivit mer otydlig. Kullen har blivit övervuxen av gräs och den nedrasade stensättningen likaså.

Det finns belägg genom Hansan att Sverige så tidigt som på 1300-talet exporterade tjära till andra länder, men troligtvis användes tjära vid byteshandel redan under vikingatiden. Tillverkningen tog fart under stormaktstiden och enligt bevarade uppgifter exporterades hela 13 000 tunnor år 1615. Produktionen ökade sedan undan för undan och var som störst vid mitten av 1800-talet. År 1863 noterades 227 000 tunnor på export, den högsta siffran innan efterfrågan på daltjära började minska.

På hemmaplan användes tjäran framförallt till rötskydd för hus och båtar. Men den trögflytande svarta vätskan ansågs också länge ha magiska och hälsobringande effekter. Till exempel ströks ofta kors av tjära på ladugårdsdörren för att skydda kor och hästar mot sjukdom och olycka. För de som

Tjärtall, där delar av barken skalats av. Foto: Thomas Lissing.

Tjärdalens sluttning ned mot vägen.
Foto: Thomas Lissing.

drabbats av lungshot fanns inget effektivt botemedel före penicillinet, men de kunde ordineras att dricka tjärblandat vatten. Hade man blodbrist rekommenderades tjärkulor. Man kokade då tjära tillsammans med havremjöl och rullade kulor, att intagas en om dagen. Tjära har naturligt antiseptiska egenskaper och ingår fortfarande i vissa hudsalvor.

Hitta hit:

I Sävsjöströms samhälle ta vägen söderut mot Merhult. Följ vägen ca 2,5 km och ta av österut på Nyadalsvägen. Följ vägen ca 1,1 km.

Koordinater (N/E): 6315763 / 525196 (SWEREF 99 TM)

Militärbron sträcker sig i ett spann över väg 31. Foto:Thomas Lissing.

Järnvägsbron i Norrhult

Järnvägsbron i Norrhult ser inte ut som en ruin i ordets rätta bemärkelse, eftersom den vare sig är helt övergiven eller utan funktion. Den har däremot förlorat sitt ursprungliga användningsområde sedan järnvägen försvann, och är i ett annat avseende en helt unik rest från förr. Bron är nämligen Sveriges enda kvarvarande monterade krigsbro.

Bron sträcker sig i ett spann över väg 28/31, precis vid den norra infarten till Norrhult. Över den rullade tidigare VHVJ:s orangegula rälsbussar i trafik mellan Växjö och Västervik. Rälsen är sedan början av 2000-talet uppriven mellan Växjö och Åseda, och bron används numera istället av gående och cyklister.

Den smalspåriga järnvägens historia började redan 1895, då sträckan mellan Växjö och Klavrestrom invigdes. 1902 för-

längdes den österut till Åseda och nio år senare till Virserum. När den byggdes ut till Hultsfred 1922 kunde den anslutas till det befintliga smalspåret till Västervik. Den första sträckan, mellan Växjö och sommarnöjet Evedal, var till en början den mest populära, men längs hela sträckan gick reguljär gods- och persontrafik fram till 1980-talet. Då hade rälsbussarna sedan länge tagit över efter ångloken.

1986 såldes järnvägen till föreningen Växjö-Hulfsfred-Västerviks järnväg, som körde sommartrafik fram till 1992. Den östra delen av järnvägen, i Kalmar län, har sedan dess förklarats som byggnadsminne och sträckan trafikeras delvis fortfarande, nu som museijärnväg.

Det var när landsvägen förbi Norrhult skulle breddas i början av 1970-talet, som en tillfällig järnvägsbro behövde

Rälsen är borta och bron fungerar idag som gång- och cykelbro.
Foto:Thomas Lissing.

Den tillfälliga bron blev en permanent lösning. Foto:Thomas Lissing.

Detalj av den Meccano-liknande konstruktionen. Foto:Thomas Lissing.

anskaffas. Lösningen blev att låna en krigsbro av typ 1, en 90 tons stålbro som ibland brukade användas vid broarbeten. Den är av österrisk konstruktion och licenstillverkades av Götaverken och Motala MV under åren 1939-1944. Bara något år efter att den satts upp avvecklade försvaret brotypen till fördel för en modernare variant, och järnvägsbron vid Norrhult fick bli kvar. Så småningom skrevs den av försvarsmakten också över på Banverket. Den tillfälliga lösningen hade då blivit en permanent konstruktion och därmed en unik bro i Sverige.

Hitta hit:

Bron korsar väg 31 i höjd med Norrhult.

Koordinater (N/E): 6331570 / 510550 (SWEREF 99 TM)

Vägershults kraftstation

Elektriciteten gjorde sitt första trevande intåg i Sverige på 1870-talet. Det dröjde ett par decennier innan den började användas på allvar i de större städerna, och framför allt skulle det dröja länge innan den hittade ut på landsbygden. Följden blev att det under 1900-talets början anlades ett stort antal privata kraftstationer runt om i landet.

På de ställen där vattenkraften redan utnyttjades, till exempel i kvarnar, sågverk och industrier, byttes skovelhjulen ut mot turbiner som alstrade ström. Så även i byn Vägershult, där ett första kraftverk byggdes 1918 invid sågverket. Men det var underdimensionerat och gav inte tillräckligt med energi, så redan efter några år började traktens bönder planera för ett större kraftverk. Vägershults elektriska förening u. p. a. bildades i augusti 1925 och strax därefter fick man nödvändiga tillstånd för att sätta planerna i verket.

För att öka kraften byggde man först en vall för den stora dammen och reglerade därmed flödet från två närbelägna gölar. Ett 176 meter långt rör konstruerades från dammen ner till kraftverket, helt i trä och sammanhållet av järnband. Själva kraftverksbyggnaden gavs en solid och högrest grund av tuktad granit och ovanpå den restes en mindre överbyggnad i trä. Där inne fanns generatoren, likströmsaggregatet och en mätartavla. Kraftverket fick med 13 meters fallhöjd en effekt av 10-12 hästkrafter, vilket skulle räcka till att driva omkring trehundra 25-wattslampor.

År 1927 togs kraftverket i bruk och Vägershult med omnejd var därefter självförsörjande på elektricitet, fram till 1942. Framförallt var det elektrisk belysning man ville åt men också kraft till maskiner. Byns första mjölkmaskin kunde till exempel installeras året efter. De sju gårdarna i byn turades om att sköta kraftverket och för att spara på vattnet stängdes strömmen av varje kväll. Då sänktes först spänningen i en

Maskineriet är fortfarande intakt och i gott skick.

Foto: Thomas Lissing.

blinkning, vilket var signalen för att ljuset skulle försvinna om fem minuter.

När kraftverket spelat ut sin roll lämnades det först att förfalla, men restaurerades på 1970-talet till nära ursprungligt skick. Invid vägen finns ruinen av det äldre kraftverkets stenfundament. Dessa rester påminner oss idag om 1900-talets snabba tekniska framsteg och hur man i byar runt om i Sverige tog utvecklingen i egna händer.

Hitta hit:

I Vägershult sväng in på den gamla landsvägen parallellt med väg 31 på väster sida. Ta av åt väster på väg mot Kylleskruv. Efter ca 500 m står kraftverket där vägen korsar en å, ca 150 m norr om vägen.

Koordinater (N/E): 6309568 / 520302 (SWEREF 99 TM)

Den tidigare strida bäcken är numera en järnhaltig rännil. Foto: Thomas Lissing.

Flottingsrännan är delvis intakt.

Foto: Thomas Lissing.

Sågtorpet

Flottning är något som generellt förknippas med strida norrländska älvar, inte stillsamma småländska vattendrag. Till stor del är det sant, eftersom 95 procent av flottningen skedde norröver och endast de resterande 5 procenten i södra Sverige. I Kronobergs län var Fagerhultsån, som rinner från Sandsjön i Uppvidinge till Läen i Lessebo, en av de viktigaste flottningslederna. Vid Sågtorpet nordväst om Kosta kan man än idag se spår efter denna verksamhet.

Skogsindustrins flottning kom igång vid mitten av 1800-talet, då den svenska träexporten ökade rejält. Själva flottningsarbetet handlade om att transportera den huggna skogen till de ställen där den skulle förädlas eller lastas för vidare transport. Vattenvägarna gjorde det möjligt att avverka i annars ganska svårtillgängliga områden. Flottningen bestod av flera olika moment: Ivältningen av timret, bäckflottningen från de mindre biflödena, uthållningen nerför huvudvattendragen, sjöflottningen med spelflottar över öppna vatten, slutrensningen och till sist sorteringen. För att inte råka ut för hindrande bröten kvistades alla stammar i förväg och beroende på träslag fick de ibland också torka ett tag för att överhuvudtaget kunna flyta. Ibland skötte en flottningsförening hela förloppet och i andra fall ordnades det direkt av det berörda sågverket eller pappersbruket. Ett av dessa var Lessebo bruk, som under en period flottade på Fagerhultsån.

Vid Sågtorpet finns en dammanläggning från tidigt 1900-tal, med tydligt inlopp av ån i den norra delen. Dam-

Vägen vid Sågtorpet går som en skiljelinje mellan dammen och fallet.
Foto: Thomas Lissing.

men har två utskov för sågränna och flottningsränna. Den senare är visserligen i dåligt skick men unik i sitt slag i länet. Luckorna vid denna typ av dammar var specialkonstruerade för att släppa igenom det timmer som skulle vidare. Här finns också resterna av den såg som en gång legat här och gett platsen dess namn. De stadiga fundamenten den stått på är uppbyggda av stora tuktade granitblock.

Hitta hit:

På väg 28 ca 2,5 km norr om Kosta, ta av västerut mot Åhult. Följ vägen ca 2,3 km och ta vid Åhult vägen rakt söderut. Efter ca 1,8 km ligger Sågtorpet strax öster om vägen.
Koordinater (N/E): 6304080 / 520229 (SWEREF 99 TM)

Varggropen i Gillbonderyd

När man hör ordet varggrop tänker man gärna på Astrid Lindgrens berättelser om Emil i Lönneberga. Den lille pojken grävde en grop för att fånga den farliga vargen, men istället var det fattighjonet Kommandoran som på grund av sin girighet hamnade där. Först efter att hon lovat att bli snäll mot de andra hjonen fick hon hjälp att komma upp.

Vargen är idag ett så sällsynt djur i den sydsvenska naturen att det är lätt att tro att varggropar hör ihop med gammal folktro och skrock. Men så är det inte. Det finns ett stort antal bevarade fångstgropar runt om i Sverige, inte minst i Småland, som vittnar om att den så kallade vargplågan var en påtaglig verklighet.

Den uppkastade kullen och omsorgsfullt grävda gropen visar att man lade ner stora ansträngningar för att fånga vargar. Rovdjuren utgjorde ett stort hot mot den egna boskapen, särskilt under sommaren då den fick gå på skogsbete. Redan när landskapslagarna stiftades på 1200-talet fanns ett påbud om allmän bekämpning av vargen och det övergick på 1600-talet i en ren utrotningskampanj, understödd av drottning Kristina. Vargplågan var som värst under 1800-talets första hälft, och på 1830-talet fångades och dödades omkring 700 vargar per år. Det var också vid den här tiden som bilden av vargen som blodtörstig best växte fram.

De flesta varggroparna har idag försvunnit, eftersom de varit fodrade invändigt med trä. Nästan bara de stensatta återstår. Samtidigt var groparna bara en av flera fångstmeto-

der, och kanske rentav den minst effektiva. Det sägs att det var mest rävar som hamnade på botten. I själva verket var det vanligare att man letade upp varggryt under våren och dödade de valpar man kunde hitta. Man anordnade också skallkedjor genom skogen och drev vuxna vargar in i stora strutformade nät, så kallade vargskall.

En varggrop placerades oftast i närheten av bebyggelse och gillrades på vintern då vargen var som hungrigast. De flesta grävdes ett par meter i diameter och omkring tre meter djupa, ofta med en stor vall omkring. För att locka vargen i fällan band man en höna, gås eller anka vid en stör som rests mitt i gropen. Lockbetet stod på den tunna bädd av ris som låg över öppningen och som det tyngre rovdjuret rasade igenom. Ibland dödades vargen av spetsiga pålar i gropens botten, men vanligare var att man slog ihjäl den med påkar.

Vargen utrotades i stort sett under 1800-talets senare del och fridlystes på 1960-talet. Idag är åsikterna om den återstående svenska vargstammen delade. Resterna av vargropen påminner oss om att det för tvåhundra år sedan rådde helt annorlunda förhållanden i den småländska skogen.

Hit hit:

I Alsterfors, ta vägen söderut mot Gillbonderyd. Följ skyltning mot varggropen, ca 2,8 km.

Koordinater (N/E): 6310769 / 538128 (SWEREF 99 TM)

Varggropen ligger på en naturlig höjd som ytterligare byggts upp. Foto: Thomas Lissing.

Ruinen av Bergs gamla kyrka. Foto:Thomas Lissing.

Bergs gamla kyrka

Det var ingen mindre än Esaias Tegnér, biskop i Växjö stift, som personligen såg till att besegla ödet för Bergs gamla kyrka. I sockenstämmans protokoll från 1826 står det att han *dervid inställt sig att bringa till slutgiltigt afgörande och verkställighet en kyrkobyggnad, som alltför länge och under flere förevändningar blivit uppskjuten*. Den nya kyrkan hade varit på tal sedan 1760-talet och Tegnér hade beslutat sig för att ta tag i situationen. Att den gamla kyrkan skulle rivras rådde det inget tvivel om.

Troligtvis uppfördes Bergs medeltida kyrka under 1100-talet eller i början av 1200-talet. Den hade ett rektangulärt långhus med rakslutet kor och i anslutning till dess södra långsida fanns ett sekundärt vapenhus. Tornet tillkom troligen senare under medeltiden och kan ha sett ut som tornet på

Moheda kyrka, det vill säga med samma bredd som långhuset.

Redan 1761 ville församlingen bygga en ny kyrka och ritningar togs fram av Kongl. Intendenturämbetet. Men ofredsår och en försämrad ekonomi kom emellan. Den gamla kyrkan underhölls nödtorftigt för att hålla ihop. Under en inspektion på 1820-talet konstaterades att taket läckte *till den grad att det under regnväder nästan ingenstans är droppfritt*. Strax därefter bestämde man sig för att bygga nytt.

Angående den gamla kyrkan fattades det beslut, *att hon skulle stå orörd tills julhelgen är förbi men då vid första blifvande före rifvas så fort stenen hinner till nya kyrkplanen transporteras*, antecknades i ett protokoll år 1829. När den nya kyrkan började byggas hämtades därför mycket material från den gamla kyrkans murar, som snart var helt borta. Till den nya kyrkan

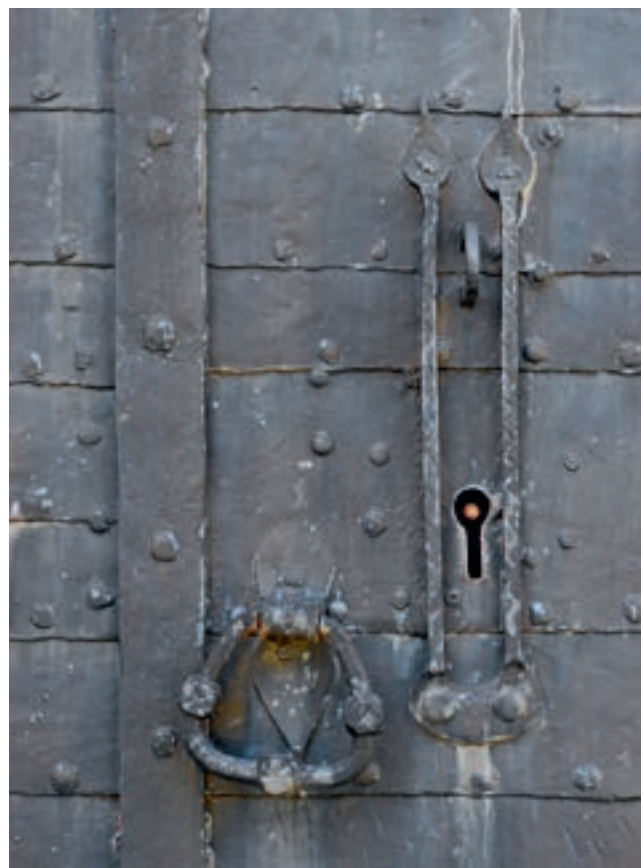

I de låga murarna finns dörrhål klädda med släthuggna stenar.
Foto:Thomas Lissing.

flyttade man också den romanska dopfunten och sakristians järnbeslagna dörr. Den senare sades förut varit källardörr på ön Slättö, ett stycke från kyrkan, då fröken Ana, enligt *fornsägn bodde der*. Ett antal andra inventarier togs också om hand, varav altarbordets skulpterade framsida nu finns i Historiska museets samlingar i Stockholm. En inventarieförteckning upprättades strax innan rivningen, men den avslöjar inte mycket om hur kyrkans interiör sett ut.

Det gjordes en arkeologisk utgrävning och konservering av den gamla kyrkplatsen år 1947. Det var då kyrkans utbredning markerades med den låga stenmur vi ser idag, och minneskorset restes i det före detta koret.

Den kraftigt beslagna sakristiedörren på Bergs nya kyrka sägs ha tillhört gamla kyrkan. Foto:Thomas Lissing.

Hitta hit:

Från Bergs kyrka följ landsvägen söderut ca 1 km. Kyrkoruinen ligger på norra sidan om vägen, intill Bergsjön.
Koordinater (N/E): 6325119 / 483268 (SWEREF 99 TM)

Bergkvara slottsruin står nära vattnet. Foto: Thomas Lissing.

Bergkvara slottsruin

När Carl von Linné besökte Bergkvara 1749 hade det gamla slottet redan förfallit till en ruin. Han fascinerades av det höga stenhuset, som enligt hans egna ord *stod för ett spektakel och en antikvit*; det var byggt fyrkantigt som ett flaskfoder 40 alnar högt.

Bergkvara slott uppfördes på 1470-talet av Arvid Trolle och var då verkligen högrest. Enligt uppgift hade det sex våningar och på den övre delen satt i varje hörn ett utkragan-

de hängtorn. I nordost kan man fortfarande se de utskjutande stenar som utgjorde nederdelen av ett av dessa.

Byggnaden var robust konstruerad och vid den här tiden skild från land med en vattenfylld vallgrav. Det var med andra ord en bra tillflyktsplats i de oroliga krigstider som rådde. Under krigen mellan Sverige och Danmark utsattes slottet ofta av beläringar av de danska trupperna. Nils Dacke belägrade också slottet med 2500 man under det slag som kallas

De kvarvarande murarna reser sig högt över marken.
Foto: Thomas Lissing.

Dackefejden, år 1542. Gustav Stenbock som sänts ut av kung Gustav Vasa för att ta emot Dacke flydde då in i slottet, till den dåvarande ägaren Ture Arvidsson Trolle. Dacke lurade dem båda med en falsk vapenvila och så fort Stenbock lämnat slottet återvände han dit med sina mannar. De skövlade innanmätet och brände ner slottet så att den forna högreståndsbyggnaden snart var förvandlad till en ruin. Därefter övergavs slottet och ersattes som bostad av mindre försvarsbetonade corps-de-logier. År 1784 övergick Bergkvara gods till släkten Posse, som fortlöpande förvaltar egendomen.

Slottsruinen har en nästan kvadratisk bas på omkring 15 x 20 meter och är som högst nära 24 meter. De kraftiga murarna är uppförda

Utkragande stenar efter ett tidigare hörntorn. Foto: Thomas Lissing.

av gråsten och vid markplanet en och en halv meter tjocka. Under det tidiga 1900-talet gjordes en restaurering, då lagningar med tegel utfördes, bland annat i dörr- och fönsteröppningar. Strax nordväst om ruinen kan man också se resterna av den stensatta vallgraven.

Bruksområdet ligger samlat invid Årydssjön. Foto: Thomas Lissing.

Åryds bruk

Invid Ugnsviken i Årydssjön ligger återstoden av Åry bruk. Med herrgård, bruksbyggnader och högväxta alléer ger området en tydlig bild av den tidigare bruksmiljön. Här grundades ett järnbruk på 1600-talet, som senare omvandlades till sågverk och glasbruk.

Det var sannolikt Arnold de Rees, grundaren av Huseby bruk, som tillsammans med ägaren Nils Rosenqvist startade järnbruket i Åryd. Året var 1645. Här hade sedan medeltiden funnits ett säteri med kvarn, som nu industrialiserades med hjälp av vattenkraften. Från sjön hämtades också den malm som omvandlades till stångjärn i den nyanlagda masugnen. När verksamheten växte hämtades råvaran även från andra sjöar och myrar.

Släkten Rosenqvist hade ägt Åryd sedan 1400-talet, och år 1739 tog Olof Lundblad över. Under resten av 1700-talet expanderade verksamheten och det anlades bland annat en

manufaktursmedja. Nu förädlades också järnet till vardagsprodukter som hästskor, plogbillar och spadar.

När bergsrådet Johan Lorenz Aschan köpte bruket på 1820-talet lät han bygga en ny mangårdsbyggnad. De tidigare generationernas säteribyggnader ersattes då av den herrgård som står kvar än idag. Bruket moderniserades ytterligare och fler byggnader tillkom. Arbetarbostäder, ny masugn, rostugn, turbinhus, manufakturbod med flera. Bruket hade blivit ett eget litet samhälle som sysselsatte många personer. Men trots investeringarna började det gå sämre vid 1800-talets mitt. Den nationella bruksdöden drabbade även Åry bruk, som lades ner 1885.

Strax därefter byggdes ett sågverk och en lådfabrik på andra sidan viken, vilket höll liv i bruksandan ytterligare några decennier. I de gamla brukslokaler fanns också under en kort tid ett glasbruk som tillverkade hushållsglas.

Vitvinsglas tillverkade vid Åryds glasbruk omkring 1910. Foto: Thomas Lissing.

Bruksområdet sett från söder omkring år 1910. Foto: Hemmesjö hembygdsförening.

Flera av brukets byggnader, bland annat de större arbetarbo-städerna, revs under 1900-talets mitt. Den högresta masugnen står fortfarande kvar och intill den syns rostugnen och den kraftiga stengrunden av byggnaden dem emellan. Längs den gamla vägen genom området står också turbinhus, bryggshus och den före detta manufakturboden. Den välbevarade herrgården och dess flygel har en medvetet tillbakadragen placering med utsikt över hela bruksområdet. Den förklarades som byggnadsminne år 1997.

Hitta hit:

I Åryd, följ skyltning mot bruksområdet intill Årydssjön. Delar av området är inte lämpliga att beträda. Vänligen beakta avspärningar och skyltning på höga ytliga halter av arsenik.

Koordinater (N/E): 6297826 / 499031 (SWEREF 99 TM)

Masugnen och där bakom rostugnen. Foto: Thomas Lissing.

Kalvsviks ödekyrkogård. Foto: Thomas Lissing.

Kalvsviks gamla kyrka

Den som besökt 1200-talskyrkan i Granhult kan ganska lätt föreställa sig hur Kalvsviks gamla kyrka har sett ut. Den var också uppförd i trä, av liggande timmer täckt med spån, och av motsvarande storlek. I de avbildningar som finns kan man också se att de mycket små och högt placerade fönstren på långhuset också överensstämmer mellan de två kyrkorna. Kalvsviks gamla kyrka revs 1855.

De få återstående grundstenarna är idag överväxta av gräs och det går knappt att se var på kyrkogården kyrkan stod. En ensam gravvård finns kvar, men går inte längre att tyda. Ett minneskors har rests på senare tid för att markera kyrkplatsen.

Troligtvis byggdes Kalvsviks gamla kyrka omkring samma tid som Granhults kyrka. Den nämns första gången i skriftliga källor år 1336 och enligt en senare interiörbeskrivning stod det inskrivet över koret att kyrkan ommålades första gången år 1333. Den var en av tjugotalet bevarade medeltida träkyr-

kor vid 1820-talet och ansågs vara bland de äldsta i landet. Det hindrade dock inte biskop Esaias Tegnér från att döma ut den. I ett protokoll från 1847 kan man läsa att kyrkan numera ansågs *wara i det bristfälliga skick, att församlingen der icke lengre utan liwsfara kunde sammankomma, till hvilken förmodan en genom försynens nåd icke längesedan afböjd olycka derstedes giwit anledning*. Olyckan man syftar på var att predikstolens tak en kväll lossnade och med ett brak föll ner över predikstolen. Som tur var befann sig inte någon i den när det hände.

I kyrkorummet fanns separata bänkkvarter för män och kvinnor med målningar av profeterna och apostlarna på fasaderna. Inredningen var målad i ljusblått och väggar och tak i vitt, en färgställning som kom till vid 1800-talets början. Altaret var enkelt utformat utan bilder, medan predikstolen från 1647 var täckt av snidade figurer och bibelord.

Ett stort antal gravminnen står samlade på kyrkogården.
Foto:Thomas Lissing.

Till det yttre var kyrkobyggnaden klädd med ekspån och hade två ingångar, en på den södra sidan av långhuset och en smal rundbågig i koret. I sakristian satt ett litet gallerförsatt fönster.

Kalvsviks nya kyrka började byggas 1849 och började användas ett par år därefter. I interiören kan man se en ljuskrona från 1736 och dopfunten från 1200-talet, båda bevarade från den gamla kyrkan.

HitTA hit:

På den norra sidan om landsvägen genom Kalvsvik, ca 300 m norr om nya kyrkan.

Koordinater (N/E): 6286341 / 483000 (SWEREF 99 TM)

Den medeltida dopfunten finns nu i Kalvsviks nya kyrka.
Foto:Thomas Lissing.

Husgrunden i Mästreda

I en skogsglänta öster om Mästreda träder resterna av en stor husgrund fram i den gräsbevuxna marken. De låga grundmurarna är fortfarande synliga och mäter hela 27 meter på längden och 9 meter på bredden. Hur gammalt huset är och vad det användes till är det ingen som säkert vet, men det befinner sig i en miljö med många fornlämningar från järnåldern.

Det var så sent som år 1950 som husgrunden upptäcktes. Riksantikvarieämbetet gjorde en fornminnesinventering i Sjösås socken och det var när man undersökte de närliggande gravfälten och odlingsrösen som resterna av byggnaden påträffades. Det som omedelbart intresserade de sakkunniga var att det skilde sig från andra järnåldershus som hittats i Kronobergs län. Vanligtvis hade dessa varit uppförda med stående trästolpar som bärande element, men här fanns istället en låg stenvall som löpte runt hela huset. På den västra gaveln och mitt på den södra långsidan fanns ingångar i muren och vid en närmare undersökning upptäckte man spår av eldhärdar i mitten av huset. Troligtvis har huset inte haft några egentliga väggar längs långsidorna, utan istället har ett högst tak vilat direkt på muren. Denna hustyp var vanlig på Öland och Gotland, men i Kronobergs län finns bara ytterligare två kända exempel, vilket gjorde husgrunden till ett särskilt intressant fynd.

Förmodligen har byggnaden en gång använts som bostad med utrymme för djur och förråd. I skogen runt omkring finns gott om spår av fossil åkermark och det är troligt att

de som bodde här odlade upp marken och höll sig med djur. Vid en senare arkeologisk undersökning inne i huset hittades bland annat keramik och djurben som kunde dateras till järnåldern.

Omkring 500 meter sydost om husgrunden finns ett sevärt gravfält från samma tidsperiod.

Hitta hit:

I Mästreda by, ta av söderut mot Västeränga. Efter ca 600 m ligger husgrunden på vänster sida om vägen.

Koordinater (N/E): 6322792 / 507250 (SWEREF 99 TM)

Husgrunden i Mästreda ligger mitt inne i tallskogen.
Foto: Thomas Lissing.

Smidesgrind vid Norraby ödekyrkogård.
Foto: Thomas Lissing.

Norraby gamla kyrka och prästgård

Rottne socken nämns i skriftliga källor så tidigt som år 1340. Men redan under samma århundrade delades socknen upp i två; Södra och Norra Rottne. De befann sig då på var sida om Sörabysjöns södra spets. Kyrkan i Norraby hörde till den senare socknen och var ursprungligen en träkyrka med rektangulärt långhus och smalare kor. Den byggdes senare till med en sakristia i norr och vapenhus både vid södra ingången och koret. År 1736 byggdes kyrkorummet ut åt öster och det tidigare koret fick samma bredd som långhuset. Det var fort-

farande en mycket liten kyrka och samtida dokument berättar om hur trängseln gjorde det nödvändigt med särskilda ordningsregler: *Till förekommande af trängsel blef godtfunnet, at kvinnspersonerne i jämn och stilla ordning utgå och sedan manspersonerne, som sittia nedan i kyrkian och sist de som sittia på läktaren.---* Överenskoms och fastställdes at den som efter detta låter hänga sin hatt på predikstolen böter 1:a gången 4 öre och sedan dubbelt så ofta han dermed bryter.

Mycket mer än så vet man inte om kyrkans utseende och

Av Norrabys träkyrka finns inga synliga spår kvar. Foto: Thomas Lissing.

det finns inga säkra uppgifter om inredningen eller kyrkorummets utsmyckning. År 1693 skrevs en inventarieförteckning som bland annat tar upp kyrkklockorna, ett dubbelt timglas och en oblatask i silver. Men med sin ringa omfattning antyder den samtidigt att församlingen var bland de fattigare.

Prästgården låg vägg i vägg med kyrkogården. Lassagården var en av Norrabys fem gårdar och hade tidigare tillhört kronan. Från 1692 blev den boställe för prästen, fram till den revs under 1800-talet. Idag kan man se rester av husgrunderna i marken intill kyrkogårdsmuren.

1779 gick de två socknarna samman igen. Båda hade små och bristfälliga träkyrkor och bestämde sig för att uppföra en gemensam stenkyrka i Södra Rottne. Den nya socknen återtog då sitt gamla namn, Rottne, men det ändrades 1825 till

det nuvarande Söraby.

Norraby kyrka revs efter att den nya kyrkan stod färdig 1781 och står sedan dess som en ruin. Till den nya kyrkan överfördes fabeldjursfunten och den medeltida mellanklockan. Den gamla kyrkogården ligger naturskönt i slutningen ner mot Sörabysjön, intill de kvarvarande större gårdarna. Under 1900-talet har ett minneskors och en enklare klockstapel rest på kyrkogården.

Hitta hit:

Vid rondellen i Rottne ta vägen västerut mot Lammhult. Efter ca 800 m ta vägen norrut mot Ödetofta. Efter ca 1 km ta av österut mot Norregården och följ skyltning mot ödekyrkogården.

Koordinater (N/E): 6321487 / 492625 (SWEREF 99 TM)

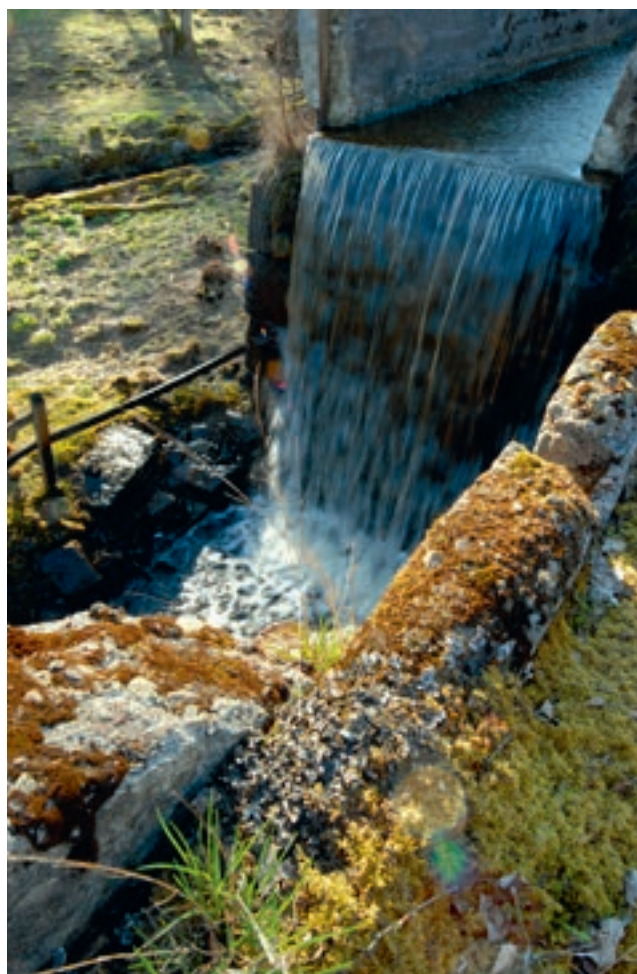
Ingelstorps kvarn

En tidig morgon i mars 1960 brann kvarnen i Ingelstorp ner till grunden. Brandkåren från Lammhult kom visserligen snabbt till platsen, men elden hade fått rejält fäste i träbyggnaderna och gick inte att stoppa. På bara några få timmar förvandlades en långvarig industriepok till aska.

Den kvarn som brann ner var uppförd 1868, och var en reslig huskropp med tre våningar. Men verksamheten hade redan när den byggdes funnits där i omkring två sekler. Redan på 1699 års karta syns en kvarn på samma plats, då kallad Sjöatorp. Under 1800-talet fick sågverksindustrin allt större betydelse och anläggningen kompletterades med en såg i vinkel mot kvarnen. Ån dämdes upp i en 110 meter lång damm, som gav en fallhöjd på sex meter. Två så kallade överfallshjul hämtade därifrån kraft till verksamheten, fram till 1945. Under andra världskrigets sista år moderniserades anläggningen och vattenhjulen ersattes av elektriska turbiner. De drev kvarnstenarna och gav energi till sågverk och elbelysning.

Branden 1960 tros ha orsakats av att kvarnstenar gått torrt och gnistor därifrån antänt träbyggnaden. Efter branden byggdes inte anläggningen upp igen utan lämnades åt sitt öde.

Ruinen utgör idag ett omfattande och spännande minnesmärke över den industriepok som försvunnit. Platsen inbjuder med de många grundmurarna och den stensatta bäckfåran till egna utforskningar. Att vattnet fortfarande forsar fram i flera fall och rännilar gör den övergivna platsen ovanligt levande.

Rännan från dammen gav högre fallhöjd och därmed större vattenkraft. Foto: Thomas Lissing.

Stensatt vattenränna. Foto:Thomas Lissing.

Hitta hit:

Vid Bergs kyrka, följ vägen mot Tolg. Efter ca 1 km ligger kvarnruinen på vänster sida av vägen.

Koordinater (N/E): 6327027 / 482867 (SWEREF 99 TM)

Kvarlämnad kvarnsten.
Foto:Thomas Lissing.

Tofta gamla kyrkplats

Tofta ödekyrkogård utgör idag en liten glänta i skogen, strax intill den gamla landsvägen. Den omgavs förr av öppna ängar och betesmarker som kantades av ek- och bokskog. När man närmar sig platsen möts man av en ovanligt rak och symmetrisk kyrkogårdsmur. Den lades om under 1750-talet, inte så långt innan kyrkan revs och kyrkogården övergavs. I murens västra sida finns en smal och trappförsedd ingång, som tidigare har haft en stiglucka i trä. Före omläggningen av stenmuren fanns även en stiglucka på den norra sidan.

Tofta var en liten och fattig församling. Socknen nämns redan år 1341 i skriftliga källor, men om själva kyrkan finns få uppgifter. Den uppfördes av trä under medeltiden och bestod av långhus, kor, vapenhus och sakristia. Bara grundstenarna finns kvar idag men är nästan helt överväxta. Vid undersök-

ningar har man kunnat se att det mellan långhus och kor troligtvis funnits en vägg med triumfbåge. Under sakristian fanns ett gravkor för ätten Ulfsax på det närbelägna Osaby säteri.

Tack vare ideliga reparationer under 1700-talet vet vi att kyrkobyggnaden utvändigt var rödfärgad och att taket var täckt av tjärade spån. Den sägs ha liknat de medeltida träkyrkorna i Dänningelanda och Tutaryd. Ett fönster byttes, nya spån lades på taket, klockstapeln lagades och vapenhuset flyttades på 1770-talet från söder sida till den västra gaveln. Trots det betraktades kyrkan som *svag och bräcklig* i ett protokoll från 1783, och revs bara ett år senare. En bidragande orsak kan ha varit församlingsbornas bristande intresse för den egna kyrkan. Det fanns en utbredd motvilja mot att stödja kyrkan och man valde många gånger istället någon av grannkyrkorna

Tofta kyrkogård ligger i en skogsglänta.
Foto: Thomas Lissing.

för sina bröllop, dop eller begravningar. Den obstinata inställningen ledde till tvångsåtgärder från prästerskapets sida, vilket ytterligare ökade klyftan mellan församlingen och deras kyrka.

Virket från Tofta kyrka återanvändes efter rivningen till utbyggnaden av Tävelsås kyrka och församlingen gick även upp i denna.

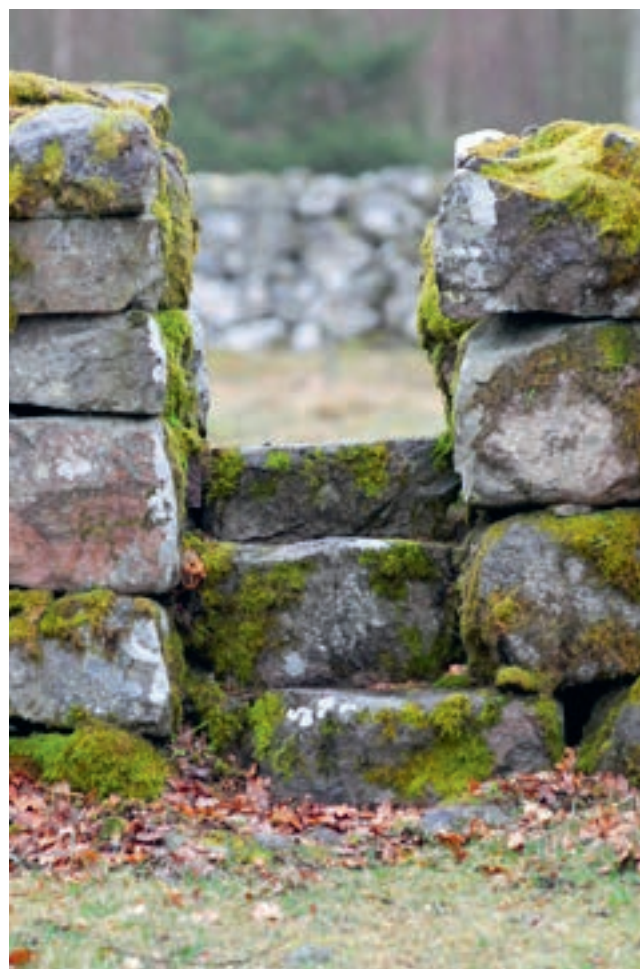
Hitta hit:

I Dänningelanda, följ vägen söderut mot Osaby. Efter ca 2,2 km ligger kyrkogården öster om vägen.

Koordinater (N/E): 6291008 / 486169 (SWEREF 99 TM)

Små naturstenar med numera oläsliga inskriptioner utgör de kvarvarande gravminnena. Foto: Thomas Lissing.

Smal stiglucka i den omsorgsfullt lagda kyrkogårdsmuren. Foto: Thomas Lissing.

Kronobergs slott uppfördes på Slottsholmen, framför den syns Stallholmen. Foto: Thomas Lissing.

Kronobergs slottsruin

Kronobergs slott byggdes på en holme i Helgasjön och blev med tiden en så prominent plats att den fått ge namn åt hela Kronobergs län. Slottet började som biskopsborg, blev därefter Gustav Vasas befästning och föll efter 1600-talet i glömska. Ruinen kan genom de många fynd som gjorts ge en bra bild av livet som levdes här i skuggan av kriget. Idag är den ett populärt utflyktsmål.

Troligtvis kom den första byggnationen till på 1300-talet och var då av trä. Det var först på 1440-talet som biskopen Lars Michelson lät uppföra en byggnad i sten som sedan blev grunden för slottet.

Tiderna var oroliga och det dröjde inte mer än tjugo år förrän danskarna brände ner borgen. Den byggdes upp igen, men 1527 drev Gustav Vasa igenom att alla biskopsborgar skulle dras in till staten. Kronobergs slott blev då kronans egendom. Någon tryggare tillvaro för de boende blev det dock inte, för redan 1542 erövrades borgen av Nils Dacke i

den omtalade Dackefejden. Upproret mot kungen slogs ner året efter och därefter befäste Vasa Kronoberg ytterligare. När danskarna återvände 1612 hjälpte det inte mycket, utan borgen brändes ner ännu en gång. Återuppbyggnaden påbörjades några år senare, men efter att fred slutits med Danmark fanns inte längre behov av någon försvarsanläggning vid Helgasjön. Borgen lämnades att förfalla och när skolhuset invid Växjö domkyrka (Karolinerhuset) började byggas vid 1700-talets början, hämtades en del sten härifrån. När Carl von Linné på hemväg från Öland passerade borgen 1741 beskrev han *den eller rättare sagt dess rudera på en liten ö i Helgasjö... Detta slott beboddes nu endast av kajor och kråkor.*

Borgen har formen av en fyrkant med en rundel i varje hörn. När den var bebodd var både rundlarna och längorna täckta med tak i trä. Borgen var ett eget litet samhälle med tidvis ganska många invånare. Här bodde inte minst ett flertal hantverkare inom olika skrån.

Hjälm upphittad i ruinen vid utgrävningar på 1930-talet. Foto: Jörgen Ludvigsson, Kulturparken Småland/Smålands museum.

På 1930-talet gjordes en större undersökning i samband med att borgen restaurerades till sitt nuvarande skick. Då hittade man ett stort antal föremål, både enklare och mer dyrbara. De flesta fynden var av järn och bestod till stor del av arbetsredskap och husgeråd. Fragment av glas, keramik och läder dök också upp. Bland de finare sakerna fanns engelsk fajans och venetianska glaspjälsar från 1500-talet. Gemensamt för både borgens härskare och dess undersåtar var att man gärna roade sig på sin fritid, vilket fynden av mungigor och spelpjäser vittnar om.

Hitta hit:

Från Växjö centrum ta Liedbergsgatan norrut. Följ vägen ca 6 km och följ skyltning sista biten.

Koordinater (N/E): 6310874 / 487516 (SWEREF 99 TM)

Tärningar funna i slottsruinen. Ur Smålands museums samlingar. Foto: Thomas Lissing.

På flera ställen finns skottgluggar till skydd mot fienden. Foto: Thomas Lissing.

I den låga grundmuren syns tydligt att koret var smalare än långhuset. Foto: Thomas Lissing.

Öja gamla kyrkplats

Ruinen av den medeltida kyrkan öster om Öja samhälle ser kanske oansenlig ut, men innan den revs vid mitten av 1800-talet hade den en rik inredning och utsmyckning från 1600- och 1700-talen. En del av den färgprakt som fyllde kyrkorummet kan man ana i den rikt skulpterade altaruppsatsen, som finns bevarad i Öja nya kyrka.

Öja socken nämns första gången 1402 i skriftliga källor och kallas då *Öyae*. Redan då fanns stenkyrkan, som troligen uppfördes på 1200-talet. I de bevarade grundmurarna kan man ännu se långhusets och korets form och mellan dessa rum fanns tidigare en skiljevägg med en smal triumfbågeöppning. På den norra sidan av koret fanns också en murad sakristia. Kyrkans huvudingång i sydväst syns fortfarande som en öppning med trappsteg i långhusets murverk.

Även om kyrkan invändigt var liten lär den enligt samtida dokument ha haft två läktare, en längs norra långsidan och en

vid den västra gaveln. De utsmyckades vid 1700-talets mitt med bilder av målaren Johan Christian Zschotzscher, som också målade draperier på innerväggarna kring kyrkans fönster och runt altartavlan.

1854 ersattes den gamla helgedomen av Öja nya kyrka och revs därefter. Till den nya kyrkan överfördes altaruppsatsen, som tillverkats av bildhuggaren Torben Röding 1703, predikstolen från 1653 och de två klockorna som hängt i kyrkans klockstapel. Den mindre av dem gjöts ursprungligen 1547. 1948, knappt hundra år efter rivningen, gjordes en arkeologisk undersökning av kyrkplatsen och i samband med den restes ett minneskors i koret och murarna frilades.

På kyrkogården finns några gravvårdar från 1700-talet bevarade, bland annat ett smideskors. De resta naturstenarna markerar också äldre allmogegravar.

Altarpuppsetsen tillverkades 1703 och pryder nu Öja nya kyrka.

Foto:Thomas Lissing.

Bild till höger: Gravminne
i smidesjärn från tidigt 1800-tal.

Foto:Thomas Lissing.

Hitta hit:

Vid nya kyrkan i Öja samhälle, ta vägen österut över Helge å. Efter ca 800 m ligger ödekyrkogården på söder sida om vägen.

Koordinater (N/E): 6300802 / 477444 (SWEREF 99 TM)

Ramnåsa glasbruk

I Almar Bechs livfulla målning från 1934 kan man se hur arbetet vid Ramnåsa glasbruk kunde gå till. Det var ett särskilt tungt glasarbete, som i en tidningsartikel några år tidigare jämfördes med en dans med eld: *I skenet från flammande ugnar tassar smala, seniga män fram i filtofflor bärande på en stång flammande eldkulor. De springer ljudlöst om varandra, öppnar luckor till eldgapen lika ljudlöst... det är som om de dansade med elden. I lokalens mitt är det som en sagoskog av vita glänsande glasträd, genomskinliga, raka...*

Det som skribenten beskrev så målande var den produktion av planglas som var Ramnåsa Bruks huvudsakliga verksamhet. Arbetet gick till så att anfångaren byggde upp en stor mängd glasmassa på pipan, som mästaren därefter blåste

till en jämn cylinder. För att kunna handskas med de långa glascylindrarna fanns ett hål i hyttans golv ner till våningen under, där mästaren kunde svänga och blåsa glaset till nära två meters längd. Sedan klipptes cylindern upp och glaset värmdes i en sträckugn tills det blev plant. Efter avkylning kunde glaset skäras i olika mått, allt efter beställarens önskemål.

Ramnåsa glasbruk startades 1915 och lade ner driften 1934. Det var alltså en relativt kortlivad verksamhet. Under brukets senare år hade efterfrågan på handblåsta fönsterglas nästan upphört, eftersom maskintillverkade planglas blivit allt bättre och billigare.

Förutom själva hyttan fanns på området fem stora arbetarbostäder med ett tjugotal lägenheter och flera enkelrum.

Den enda kvarvarande byggnaden är magasinet, Foto: Thomas Lissing.

Detalj ur målning av Almar Bech. Foto: Thomas Lissing.

Det fanns också en lådfabrik, som försåg bruket med det emballage som behövdes. Det färdiga glaset transporterades iväg i stora lådor, först med häst och vagn till Braås station och från 1922 till den då nyöppnade Dädesjö station.

Idag återstår en magasinsbyggnad där bland annat det färdiga glaset förvarades. På dess baksida, ner mot sjön, kan man se återstoden av brukets stenfundament och rester av ugnarna. På en av de tidigare arbetarbarackernas grund har ett nytt bostadshus rests.

HitTA hit:

Invid landsvägen mitt i Ramnäsa by, ca 4 km söder om Dädesjö. Inom området kan förekomma föroreningar i marken. Iakttag försiktighet.

Koordinater (N/E): 6315175 / 505681 (SWEREF 99 TM)

Glasbrukets stenfundament invid sjökanten. Foto: Thomas Lissing.

Ramnäs tjärränna och beckgryta

Tjärrännan söder om byn Ramnäs ligger på en naturlig höjd. Stigen som leder upp dit är smal och omges av en tät skog som domineras av gran. Så var inte fallet då den var i bruk, då istället tallen var det vanligaste trädslaget. Det var tallens kådrika ved som var orsaken till tjärdalarnas uppkomst mitt i skogen och det ämne som gav mest tjära.

Det hände att man ibland fyllde tjärdalen med grov bark från björk. Resultatet efter bränningen blev då inte tjära utan en tunnflytande olja som kallades ryssolja. Den hade en starkt rökig lukt och användes för att smörja och behandla läder.

Just denna tjärränna är i ett ovanligt välbevarat skick. Själva tjärrännan är på sidorna klädd med flata stenar och den hårdgjorda botten är frilagd från senare gräsväxt. I nederdelen avslutas den med en rundad stenmur med hål för avtappning av den färdiga tjäran. Det var där den rann ut när den kådrika tallveden under noga uppsikt bränts under ett lufttätt täcke av granris och jord.

I dalen intill dess nedre del finns också resterna av en beckgryta. Det är ett stenfundament på vilket man placerade en större järnkittel. Man gjorde upp eld under den och kokade sedan en del av den utvunna tjäran under noggrann omrörning. Då avdunstade vattnet och kvar blev en tjock massa som kallades beck. Den gick bra att använda till tätning av till exempel tunnor och båtskrov.

Bränningen av tjära var fram till 1900-talets början en

viktig bisyssla inom skogsbruket. I de småländska skogarna finns många tjärdalar och beckgrytor kvar som minner om detta. Intill tjärrännan i Ramnäs finns även en äldre fornlämning, ett röse med hällkista.

Hitta hit:

På väg 120 ca 1,1 km nordväst om Ryfors, ta av söderut mot Hultet. Följ vägen ca 700 m och följ den skyltade stigen invid vägen.

Koordinater (N/E): 6269584 / 433111 (SWEREF 99 TM)

I mossan döljer sig beckgrytansstensättning. Foto: Thomas Lissing.

Bottendelen av den stenklädda tjärrännan. Foto:Thomas Lissing.

Gustafsfors bjuder på flera storskaliga stensättningar.
Foto: Thomas Lissing.

Gustafsfors bruk

I Gustafsfors strax söder om Pjätteryd syns tydliga spår efter landsbygdens industrialisering. Fundamenten i anslutning till Helge å berättar om en tid då det strömmande vattnets kraft var förutsättningen för brukets framgångar. Under 1800-talet var Gustafsfors ett levande brukssamhälle med både pappersbruk, kvarn, kraftstation, garveri, sågverk och färgeri.

Redan på 1600-talet omtalas en såg och kvarn i strömmen, men det var först i slutet av 1700-talet som industrialiseringen tog fart. Kapten Gustav Adolf Cavallius lämnade militären och köpte 1785 halva gården Gåaryd vid Helgeån. Här fanns en ganska outnyttjad fors och redan samma år fick han kungligt privilegium att bygga upp ett handpap-

persbruk. Ett år senare stod inte bara bruket färdigt utan också familjens bostad, en herrgårdsliknande mangårdsbyggnad. Naturligtvis uppkallades det nya bruket efter sin ägare, Gustaf.

Hela Gustafsfors bruksmiljö är koncentrerat till en ö i Helge å. Pappers bruket anlades på den östra sidan och drevs fram till 1860-talet. Då byggdes istället en kvarn på grunden. På öns norra sida anlades ett garveri i början av 1800-talet och invid det grävdes en kanal. Det kompletterades med ett färgeri med vadmalsstamp på den södra sidan. Bredvid detta fanns en kvarn och sågverk. Omkring 1918 byggdes ett litet kraftverk och hela bruket elektrifierades. Då hade flera

Bakom mangårdsbyggnadens entrétrappa syns ingången till källarens fångkammare. Foto:Thomas Lissing.

bostadshus och ladugårdar byggts inom området och dessutom fanns både affär och mejeri.

Brukets olika verksamheter var småskaliga och kunde till slut inte konkurrera med större anläggningar. Redan i början av 1920-talet revs kvarnen och sågen och ett par decennier senare var alla byggnader borta. Idag återstår stengrunderna av de olika byggnaderna och den stensatta kanalen. Här finns också lämningar i ån efter fångstarmar och dammbyggen.

Hitta hit:

I Pjätteryd ta Lönshultsvägen söderut. Efter ca 3 km följ skyltning österut mot Gustafsfors.

Koordinater (N/E): 6274331 / 440036 (SWEREF 99 TM)

Prästgårdstomten i Stenbrohult

Ett hål i marken, en smal nedgång till en liten stenklädd källare, det är allt som syns idag av den gamla prästgårdstomten i Stenbrohult. Källarhålan har sannolikt legat under ett bostadshus och nåtts genom en lucka i golvet, och här förvarade man troligtvis sin mat. Det sägs att källaren byggdes av Nils Linnaeus, far till Carl von Linné, för här låg den prästgård och trädgård som Linné växte upp i.

Ganska lite har varit känt om prästgårdstomten fram till nyligen. År 2007 genomfördes här en omfattande arkeologisk undersökning i samarbete med skolelever i Älmhults kommun. Utgrävningen gav en mängd fyndmaterial och nya kunskaper om tomtens historia, och med fyndet av en bearbetad flintsten kunde man påvisa att platsen använts redan under äldre stenåldern.

Fram trädde bilden av en delvis stenlagd gårdsplan, som stämmer överens med den man kan se på 1696 års karta, den äldsta över området. Här har funnits bebyggelse sedan 1500-talet, och kanske även ännu tidigare. Möckeln hade då ett högre vattenstånd och gick ibland ända upp till kyrkogårdsmuren. Fram till 1880, då prästgården flyttades, har tomten haft olika generationer av bebyggelse. Syllstenar, golvlager och spisrösen från olika tidsepoker dök upp i de arkeologiska schakten, och gav en mer komplex bild av platsen än man väntat. På tomten hittades keramik från 1600- till 1800-talet, några äldre keramikskärvor, bitar av planglas, järnspik och ett mynt från tidigt 1500-tal. Det är dock ingen tvekan om att Linnés barndomshem mycket väl kan vara en av de gårdsanläggningar som funnits på platsen.

Den smala trappan går rakt ner till en stensatt källare.
Foto: Thomas Lissing.

Carl von Linné (1707-1777) var vid sin död den mest kände svensken någonsin, och en mycket berest man med många hemvister. Men det var i barndomens Stenbrohult han hade sitt hjärta, där han växte upp i faderns botaniska trädgård vid Möckelns strand. Här växte över fyrahundra sorters fruktträd, bärbuskar, blommor och nyttoväxter. Det var hit han längtade på ålderns höst och det var den nostalgiska dragningen till Stenbrohult han beskrev redan som 22-åring i *Spolia botanica*: *Stenbrohult är en socken... vilken tycks, då man jämför alla orter med henne, vara liksom en drottning bland systrarna... Om något rum uti hela världen kan vara ställt på en angenämare ort tviplar jag mycket.*

Prästgårdstomten låg strax söder om nuvarande kyrkan i Stenbrohult.
Foto: Thomas Lissing.

Delar av kritpipor, funna på prästgårdstomten. Ur Smålands museums samlingar Foto: Thomas Lissing.

Gerda Sprichorns staty skildrar den unge Carls begynnande naturintresse. Foto: Thomas Lissing.

Hitta hit:

Intill Stenbrohults kyrka, vid den södra sidan av kyrkogården.
Koordinater (N/E): 6274961 / 449803 (SWEREF 99 TM)

Bisterhyltans smedja

Mitt ute i skogen utanför Pjätteryd hittar man resterna av gården Bisterhyltan. Landskapet kring den har förändrats mycket på senare tid, men ruinerna ger en fin inblick i landsbygdens levnadsvillkor och näringar för länge sedan.

Gården Bisterhyltan anlades på 1700-talet och brukades av samma släkt i rakt nedstigande led ända fram till 1940-talet. Den hörde till byn Boastads utmarker och man odlade upp 60 tunnland. Förutom jordbruk och djurhållning byggde man också en smedja. Den kallades Besterhåltasmean och där smiddes både flintlåsgevär och potatishackor.

Det sägs att gårdsnamnet kommer av Bister, som betyder bast, och hult som betyder lövskog. Bast användes för att tillverka rep och man fick den från innerbarken på lindträd. De var troligtvis vanliga här och ett lindträd står fortfarande kvar invid resterna av ladugården.

Av bostadshuset återstår delar av grundmuren, en trappa och den nedrasade murstocken. Strax intill står brunnen som har ett ovanligt kar bestående av flata stenar. På andra sidan gårdstunet, som korsas av vägen, står resterna av smedjan. Den består av en kraftig fyrkantig stenfoot. Intill denna finns en bevarad fågata, alltså den väg man vallade boskapen till och från betet. Den kantas på båda sidor av en låg stenmur. Förmodligen är den uppbyggd av den sten som plockats ur åkrarna då marken odlades upp.

Byggnaderna revs när gården övergavs på 1940-talet och på 1960-talet planterades åkermarkerna igen med gran. Det

Av bostadshuset återstår en grund med trappa och den kraftiga murstocken. Foto: Thomas Lissing.

tidigare öppna odlingslandskapet har därefter förvandlats till tät skog. Trots det ger resterna av bebyggelsen en värdefull bild av gårdsmiljön. Bisterhyltan ligger längs en skyltad kulturstig, med åtskilliga andra sevärd miljöer som belyser landsbygdens vardag ett par hundra år tillbaka. Bland annat finns här en tjärränna, backstuga, skvaltkvarn och en pestkyrkogård att titta på.

Flintlås av den typ som tillverkades i smedjan. Ur Smålands museums samlingar. Foto: Thomas Lissing.

Resterna av Bisterhyltans smedja. Foto: Thomas Lissing.

Hitta hit:

På Ljungbyvägen ca 4,5 km norr om Älmhults kyrka, ta av västerut mot Skärshult. Följ vägen ca 2 km fram till vägskälet. Fortsätt skogsvägen rakt fram till fots ca 700 m.
Koordinater (N/E): 6270642 / 442971 (SWEREF 99 TM)

Brunnskaret med sina flata stenblock. Foto: Thomas Lissing.

Byvärma norra åbro

Klockartäppsvägen löper längs sjön Möckelns nordvästra strandkant. På väg norrut passerar man den lilla byn Byvärma och dess säteri med anor från 1300-talet. Man kör då också över en stenvalvsbro. Inte långt därifrån, mitt inne i skogen och utom synhåll, gömmer sig en annan stenvalvsbro. Denna doldis, Byvärma norra åbro, är en av länets allra äldsta bevarade broar.

Det verkar märkligt att träffa på en välbyggd stenvalvsbro ute i skogen, till synes placerad över ett dike. Förklaringen är att det norra utflödet i Helge å så gott som försvann när Möckelns vattenstånd sänktes på 1850-talet. Man rev då kvarnen vid den södra åfåran och gjorde den djupare genom att gräva en kanal. Sänkningen påverkade flera sjöar i grannskapet, men framför allt utplånades den norra åfåran. Landsvägen, som förut gjorde en krök inåt land, kunde då rätas ut

och läggas närmare sjön. Den gamla vägsträckningen växte igen till en stig och bron hamnade därmed en bra bit inne i skogen.

I länet finns många kulturhistoriskt intressanta stenvalvsbroar, men troligtvis ingen så gammal som den i Byvärma. Det var i slutet av 1600-talet som vägnätet började organiseras, med milstenar och skjutsställen. 1752 kom så en kunglig förordning om att broar på allmän väg skulle byggas av sten istället för de då vanliga träkonstruktionerna. Redan 1756 nämns brobyggen vid Diö och Moheda, broar som idag inte finns kvar. Byvärma norra åbro kan ha tillkommit strax därefter. Den nämns åtminstone i en vägbeskrivning från 1791.

Bron i skogen är lätt att nå men svår att se i sin helhet för allt sly som växt upp i åfåran. Den har tre smäckert formade valv och är hopfogad av utvalda naturstenar. Det var först i

Den smäckra bron går över ett av Möckelns tidigare utflöden. Foto: Thomas Lissing.

slutet av 1800-talet som murbruk började användas. Dessa tidiga broar är istället kilade och välvda i kallmur. Vägbanan ligger här direkt på de övre valvstenarna och de långa uppfartsramperna är också stenlagda. Byggnadssättet vittnar om stor yrkesskicklighet.

Hitta hit:

Vid Byvärma säteri, tag skogsvägen västerut på norra sidan om ladugårdarna. Följ vägen ca 150 m och ta av norrut ytterligare ca 350 m.

Koordinater (N/E): 6281658 / 446092 (SWEREF 99 TM)

Vägbanan över bron är smal. Foto: Thomas Lissing.

Vägbanan ligger direkt på valven. Foto: Thomas Lissing.

Valven är eleganta och skickligt slagna. Foto:Thomas Lissing.

Litteraturförteckning

- De Geer, D: Kylhults skans i Sunnerbo, Växjö 1954.
- Ekedahl Lundberg, Ester: Några bevarade minnen från Bergs gamla kyrka, Bergs krönika 1968, Växjö 1969.
- Ekström, Märta och Gustafsson, Sigvard: Tofta kyrka, Markaryd 2007.
- Emilsson, Andréas: På spaning med arkeologen. En guide till fornlämningar i Alvesta kommun. Högsolan i Kalmar 2008.
- Eriksson, Martin: Drottning Katarina Stenbocks brev om Toftholm, Bergabygden 8, Kalmar 2006.
- Fenander, Håkan: Kraftstationen i Mörtelek, Åsedabygden 2003, Åseda 2003.
- Fogelberg, Torbjörn: Transjö glasbruk 1870-1953 och dess förhistoria, Stockholm 1969.
- Grahn, Tore m fl (red): Från Pukaström till Torpsbruk, Växjö 2003.
- Hansson, Martin: Agundaborg och Källarholmen. Två medeltida "borgar" i Småland. Lunds universitet 1999.
- Hansson, Martin: En gammal grävning, ett kulthus och ett antikvariskt problem. (Gropar & monument – en vänbok till Dag Widholm) Högsolan i Kalmar 2008.
- Hansson, Martin: Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid. Lunds universitet 2001.
- Hansson, Martin och Nyhlén, Alexandra: Bergkvara ruin. Länsstyrelsen i Kronobergs län 2012.
- Haventon, Peter: Gengas. Dokument från en bister tid. Kristianstad 2005.
- Hernroth, Uno: Prosten E. P. Hyltenius och samhällslivet i Vislanda pastorat 1750-1830, Uddevalla 1983.
- Jacobsson, Birgitta: Några minnesbilder från Ramnåsa föns-terglasbruk, Vår socken Dädesjö, Växjö 1986.
- Jansson, Åke: Skagaholm, Markarydsbygden del 10, Markaryd 2000.
- Johansson, Arnold: Stenfors i sägen och verklighet, Tingsås hembygdsförenings årsskrift 1975, Tingsryd 1975.
- Jonsson, Ingvar: När ny kyrka byggdes i Berg, Bergs krönika 1967, Växjö 1968.
- Karlsson, Erik: Ingelstorps kvarn, Bergs krönika 1960, Alvesta 1960.
- Käll, John: Gustafsfors småindustriort vid Helgeån i Pjätteryd, Kronobergsboken 1991, Växjö 1991.
- Käll, John: Gåaryd/Gustafsfors. Intressant kulturplats i Pjätteryd. I Varend och Sunnerbo 1987:3, Växjö 1987.
- Larsson, Lars-Olof: Från Stenbrohult till Växjö, Falun 2006.
- Liljeqvist, Siv m fl: Grysshult och Hinnerydsbygden med omnejd, Markaryd 2010.
- Lissing, Thomas: Paul Boberg, arkitekt och kulturperson, Växjö 2009.
- Lissing, Thomas: Riksintresset Hamneda, Länsstyrelsen i Kronobergs län 2014.
- Lissing, Thomas: Åry herrgård, Länsstyrelsen i Kronobergs län 2014.
- Lovén, Christer: Torsborg-Danaborg/Danasorg, Boken om Bergabygden 6, Värnamo 2000.
- Marke, Per Olof: Minnen från krigstiderna, Sunnerbokrönika del 3, Värnamo 2000.
- Marktorp, Jakob och Roslund-Forenius, Ylva, Flottningsläm-

- ningar i Blekinge, Kronoberg och Skåne län. Länsstyrelsen i Kronobergs län 2013.
- Mat och krig. Armémuseums årsbok 2012, Armémuseum 2012.
- Mildner, Carlaxel: Borganläggningen på Bosholme, Tingsryd 1967.
- Nyhlén, Alexandra och Hansson, Martin: Gamla prästgårds-
tomten i Stenbrohult, Smålands musuem 2007:98, Växjö
2007.
- Palmblad, Samuel: Kalla krigets Kronoberg. Ett län och dess
beredskapsplanering. Länsstyrelsen i Kronoberg 2010.
- Petersson, Hilding: Kalvsviks gamla kyrkas utdömande och
undergång, Kalvsviks hembygdsförenings årsskrift 7, Växjö
1953.
- Sellgren, Carl Axel: Söraby kyrka och de tidigare bykyrkorna i
norra och södra Rottne, Växjö 1980.
- Selling, Eva: Broar i Kronobergs län, kulturhistorisk invente-
ring, Länsstyrelsen i Kronoberg 1979.
- Unikt elverk i Vägershult, Lenhovdacrönikan 1984, Len-
hovda 1984
- Werdenfels, Åke: Stenfors bruk vid 1800-talets början, Tings-
ås hembygdsförenings årsskrift 1965, Tingsryd 1965.

Stenhusolmen, Toftaholm.
Foto: Thomas Lissing.

Kyrkogårdsmur i Norraby.
Foto: Thomas Lissing.